

Indydzian

Ա Ձ Գ Ա Ս Է Ր

Ճ Ա Ռ

Ա Ս Ա Ց Ե Ա Լ

Քե՛ր փե՛ր՝ ՅՈՐԴՈՐԱՆԱՑ՝ ՅԸՆՏԵԼՈՒԹԻՒՆ ՍԻՐՈՑ ԱՁԳԻ
ԵՒ Ի ԶԳՈՒՇՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԻՆ
ԸՆԳԳԻԲԱԿՑԱՑ ԱԻՏԻՑՆ ԼԱԿԱՌԱԿԱՑ

ՃՈՒԱՅՈՒՅԵԱԼ ԸՆՏԻՐ ՕՐԻՆԱԿՕՔ ԱՆՈՒՐԼԱՇԵՆ
ԱՁԳԻՐԱՑ ԶԱՆԱԶԱՆ ԱՁԳԱՑ . ՈՐՔ ԳՈՐԽ ԻՆՉ ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՑ
ԿԱՄ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ ԻՆՉ ԼԱՍԱՐԱԿԱՑ ԳՈՐԽԵՑԻՆ
Ի ՓԱՌՍ ԱՁԳԻՆ

Ի ԽՆԴՐՈՑ ԵՒ ՅԱՐԿԵԱՆՑ

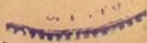
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇՈՒՐՈՒՆԵԱՑ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՑՆ ԴԱԶԱՐՈՒ

1902

Ա Ձ Գ Ա Ս Ե Ր

321:172

Ա-93

ԱՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

ձձ.

Ճ Ա Ռ

9(47.925)

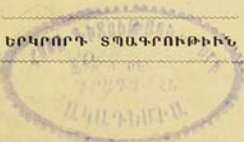
Ա Ս Ա Ց Ե Ա Լ

Ի փոքր ՅՈՐԴՈՐԱՆԱՅ՝ ՅԸՆՏԵԼՈՒԹԻՒՆ ՍԻՐՈՅ ԱԶԳԻ
ԵՒ Ի ԶԳՈՒՇՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԻՆ
ԸՆԴԴԻՄԱԿՑԱՅ ԱԽՏԻՅՆ ՀԱԿԱՌԱԿԱՅ

ՃՈՒԱՑՈՒՑԵԱԼ ԸՆՏԻՐ ՕՐԻՆԱԿՕՔ ԱՇԻԱՐՀԱՇԷՆ
ԱԶԳԱՍԻՐԱՅ ԶԱՆԱԶԱՆ ԱԶԳԱՅ. ՈՐՔ ԳՈՐԾ ԻՆՉ ԿԵՆՑԱԳՂՕԳՈՒՑ
ԿԱՄ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ ԻՆՉ ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ԳՈՐԾԵՑԻՆ
Ի ֆ.ա.օ.ս. ԱԶԳԻՆ

Ի ԽՆԴՐՈՅ ԵՒ ՅԱՐԴԵԱՆՅ

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՅ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1902

Գրուել ամենայնի, զի համաժողովը իցէր
համակարգիք, եղբայրասուքք, ազնուագործքք
խոնարհք:

Ա. Պետ. Գ. 8.

A $\frac{11}{9604}$

Բ Ա Ն

Ա Ռ Վ Ե Ր Ծ Ա Ն Ո Ղ Ս

Առիկ և աշխարհի՛ յարում փոյթ բարեւաւութեան մասին վառեալ արծարծեացի արտաքոյ տղիտութեան սահմանին ելանել մակաղել մտօք, ուսմամբ առ զրունս իմաստութեան թեակոխելով, առաջին ճահաւորեալ զիտեմք ուսումն որ Վարդոյ, ճանաչել զիւր պակասութիւն կրից մարդկայնոց, և փոյթ տնտեսութեան զնոսին սեղչել:

Նախ՝ կարեւոր ի բարեձեւութիւն վարուց զկեանս անօրինել, զառաքինութեանցն հանդիսացուցանելով զարդասիս, և ապա զմիտս զարգացուցանել: Նախ՝ ուսումն բարոյականին, և երկրորդ՝ այլոց զիտութեանց. վասն զինսխիկին կարեւոր մարդոյ ճանաչեմք զխաղաղութիւն և զանդորութիւն իւր կենաց, որ լինի բառնալով զմուլութիւնս, զհակառակուս սեռի հանգստութեան երկրածնացս. և երկրորդ՝ կարեւոր ընդարձակ ծաւալելոյ զկարողութիւն իւր մտաց: Զի թիւրութիւն վարուց՝ մատալուս թիւրիչ է համարէն մտաց, և եղծիչ ամենայն զպրութեանց:

Այսմ այսպէս եղելոյ՝ զովութեան արժանի համարեցայց զուսումնասիրացն պարուց նորածաղկեալ քաջազանցն զերաստ, և առաւել՝ զերկոցունց զուարթածաղիկ երիտասարդացն՝ զնոցունց յօժարամիտ հիմնադրացն զքաջարութիւն, զՅակոբ Զէլէպիին, և զՄկրտիչ Զէլէպիին Տիւզեանց: Որոց զեղեցիկ մուլութեամբ ակն զնելով իմաստալնդիր տարփանաց, ուսմանց վտակօք սոսգանել զարդաւանդ երկիր մտաց, հիմն արկին առ ի յօգուան ստատրելոյ տղապրութեան ուսումնական գրեանց:

Բայց յագունց զովասանական հանդիսից արժանի դատեցայց զառ ի մէնջ պահանջեալ նոցա յայժմեան զեղեցիկ խնդիր: Նախ առաջին որ յաղագս Ազգասիրութեան խօսել մեզ զայս ճառ, և Ազգասիրացն օրինակօք զԱզգին զարթուցանել զլսելիս:

Առ այսօրիւք յայտ արարեալ զառաջին զիւրեանց փափազ զբարոյականին ընտելացուցանելոյ զօրէնս, և ապա զայլոց արտօքին զիտութեանց: Յայտ արարեալ նաև զիւրեանց խորհրդականութիւն ճանաչողութեան, ուչիմ մտօք խելամուտ լեալ ի վերայ հասեալ՝ արմատ ամենայն պակասութեանց մերոյ ազգին ոչ այլ ինչ լինել՝ քան թէ նուազութիւն սիրոյ առ հայրենիսն և առ ազգ իւր, յորմէ յառաջագայեալ ծաւալին ամենայն ակտիցն պղտորութիւնք:

Արոց և արզարախորհուրդ խնդիր հրաւիրանացն, որ առ լսելիս մեր բազխեալ զգրուեն կամակատարութեան, ջանիւք արութեան փոյթ կալաք ի զործ մտաւել, առաւել ևս յայս հարկաւորեալք յայժմեան օրինակաց եւրոպացոց մտկացանսքն հարտացելոց: Արոց թէպէտ ի ծայրն հասեալ քաղաքականութեան մասին հրահանգաց, և անծախ ազբերացեալ ամենատեսակ սուսմանց՝ զիտութեանցն կառօք, բայց նուազութիւն սիրոյ նոցա, որ զբարոյականօք թեապարելոյ զուսմամբք, տապաստ էարկ զնոսս հանգերձ ազգօք և թաղաւորօք յանդունդս խոսվութեան հանապազածուիս: Արով կորոյս Ներսայիս զցանկալի խաղաղութիւնն, կորոյս և զկարեւորն առողջութիւն, որ ընդ խաղաղութեան միանգամայն երկուսակունք են ամենայն կենցաղականացս հանգստութեան:

Անդատին ի քսանամեան փամանակոց առհասարակ ի պատերազմունս յարչաւասոյրս տարուբերեալք, կէս մի ի նոյն իսկ մարտի մրցունս տարածամ զմահ համբուրեալք, և կէս մի ի շարախտազար ծփանս արկածիս ի կենաց զրաւեալք: զոր պատերազմին աղէտք գիտեն ի մէջ բերել:

Այսպէս իմն ինքնասասս ալէկոծեալք, կործանեցին այնուհետև ապա զեղեցիկ զիւրեանց ձեռակերտս բերդօրէից, քաղաքաց, տանց, ապարանից, եկեղեցեաց: Ազգին խափանեցին զայնչափ զեղեցիկ ձեռօգործաց զարուեստ:

Վատնեալ վարտեցին զայնչափ հարստացեալ հանդիսա-
րանս մատենից , հնութեանց , բնագոտում զիտու-
թեանց , զառ ի յոգունցն հաւաքեալ բազմաց պիտոյից
զմթերս բարեաց :

Եւ այնպէս նուազութիւն բարոյականին զկիրսն սան-
ձահարելոյ՝ ի ներքս ածեալ բուսոյց փուշս մուլութեանց ,
վնասակարս եղծիչս նախ այլոց զպրութեանց : Խլեաց յար-
մատոյ զխաղաղութիւն սղոյ , և զքաջազնութիւն մարմնոյ ,
զոր քան զամենայն ինչ առաջին խնդրել՝ անկ էր և ար-
ժան : Անձամբք յանձինս զժղմեալք խուճապեալք , բայց
անազան ուրեմն , քանզի ուսան զպատերազմ , և եղեն պա-
տերազմասէր քան խաղաղասէր :

Այսպէս ահա մեզ բացածանութացեալ տնտեսութիւն
բարւոյն և չարի վիճակացն եւրոպեանց , յորոց ունիմք
ուսանել զամենայն իրրե վճիտ հայելեալ թափանցանց լի-
նելոյ նշուից , պարտ և արժան է կառավար զմիտս կալեալ
ի ձախողակացն զգուշանալ նոցայն արկածից , զբարեզու-
նին միայն առ մեզ ձգելով զիմի զնմանութիւնս :

Եւ , այնպէս նախ՝ զբարոյականին ի մեզ բաւորեալ բերել
զնախանձ ուսման , և ապա զայլոց զիտութեանց : Եւ որ-
պէս երբեմն վաղ ուրեմն բարգաւաճեալ Յունաստան նախ՝
զԱսկրատ զպատգամատուն բարուց ի ներքս մուծանել , և
ապա զՊլատոնականսն և յԱրիստոտէլեանսն զուսուցիչսն
արտաքին զիտութեանց :

Արդ՝ թէ որ նչգրիտ զիտութեամբ իրախոյզ ակնար-
կեալ ի քննին մատիցէ , արդարեւ՝ զնսազութիւն սիրոյ
հայրենեաց և ազգի միայն դոցէ պատանառ ամենայն չա-
րեաց , որք ի նմանէ իբր ի չար յարմատոյ շառաւիղեալ
բուսանին եղբայրատեցութեանն բիւրազգի դառնիճքս՝ նա-
խանձ , չարակնութիւն , բամբասանք , և որք ի նոցունց
սակի կրիցն զժնդակութիւնք բնաւորեալք ի մերում ազգի
Չորոց և զազէտս չարին տեսանելով սղբամք ընդ Երեմիայի .
բայց երբ , և ուստի արդեօք արտաքուստ ի ներքս սոցոս-
կեալ այսքանեաց ախտիցն ի մեզ զօրութիւնք , հաստա-
տութեամբ գիտել ոչ ունիմք :

Քանզի և զառաջնոց համատահմեայցն հարազատու-
թիւն, որ ի սկզբան անդ՝ ոչ գտանեմք այսպիսեօք անկզի-
տացեալ սխալք, նա՛ մանաւանդ Հայրենասէրս տեսա-
նեմք զնոսս սիրուչս ազգին, և շինողս աշխարհին, որպէս
և քերթուհւոն յայտ առնեն պատմութիւնք:

Եւ այն ինչ յայտնի, զի զոր ինչ զրեցին ներքուցենիւք
նախնեացն ըսնաստեղծից պատգամք, որ յաղաղս Ոսկի
զարուն ըտրեասհմութեանցն զրուագք, յորում Մարդկու-
թեանս պար զուարճանայր ինքնսրէն խաղաղութեամբն,
արգարութեամբ, եղբայրսիրութեամբ, շինութեամբք, այն
ամենայն ի մերս հայի Հայաստանեայց աշխարհ:

Անչ պերնացեալ բազմացու մարդկութեանս հանդէս,
և անչ սկզբնասրեալ անկեցաւ այն ըտրեպղեցից արանց
զեղծիցի կենակցութիւն ծայրագատարն սիրոյ, խաղաղու-
թեան, և շինութեան: Եւրմէ ապա և մերոց նահապետացն
չարք՝ և թագաւորացն Հայկազունեաց պայսազատութիւնք՝
նայնպէս շինուք գտան աշխարհի, սիրուք համայն և հայ-
րենեաց և ազգի ընդ թագաւորացն թագաւորեալ միահա-
ղոյն և ըտրեանութեան մասին, սիրոյ և խաղաղութեան:
Մինչև և քերթուհւոն Ա. 21. յայտնի բարբառել զիւր
տարփանս յայնժամ գտանելոյ յաշխարհի: «Սիրելի է՛
ինչ յայնժամ զալ փրկչին և զիս զնել, և առ նոքօք զիմ
յաշխարհ շմուտն լինել, և նոցա (Հայկազունեացն) տէ-
րութեամբ իրախնանալ»:

Զորոց և զըտրեացապարտ քաջալուսութեանց ինչ ինչ
զնշխարեալ անցորդս տակաւին իրբեւ ի վերայ աւերակաց
ազաւորեալ տեսնեմք յազգի մերում ընարար ըրելով
զ՛անշարտութիւն, զ՛նեղութիւն, զ՛տափաւորութիւն, զ՛ժաւժ-
կալութիւն, զ՛շինութիւն, զտառնին անտեսութիւն, զ՛հա-
ւատարմութիւն:

Այսորիկ աղազու այնպէս իմն ինչ թուեցեալ կարծիք,
եթէ յեա կործանման Հայկազունեաց թագաւորութեան՝
անկարգ և անյայտ սիրուչաց ի ներքս սպրդեալ մինչև ցա-
ւորս Վաղարշակայ, յայնժմ ժամանակի առաջին բարե-
կարգութեանցն խրթնացեալ, ի ըսնաւորաց անտի մաւմա-
յս ամենայն ստարմաւտ անկարգութիւն: Եւրում ժամա-

նակի և ըստ ասից Թորենացւոյն Ա. 30: « Շփոթ իմն ամբսից լեալ, այր զարամբք ելանէին տիրել աշխարհիս »:

Ի սաղրելոյ այսր շփոթութեան՝ և նախանձուս որ ի վերայ միմեանց տիրելոյ՝ բղխեցին հորդեցան ի մեզ այն ամենայն չարեացն դառնութիւնք, և կրիցն վատթարութիւնք, որք հարկաւորեալ ծնունդք են այնր բազմազուլս դազանին նախանձուս:

Գեղ և զարման այսմ անտեղութեան մատուցանել, նորոգատուր շնորհաց լեզուի կարօտ, և հզօր և հարուստ ասացուածոց: Բայց այն ինչ ի մերոց իմաստանեմ խնդրուաց առ այս հարկաւորեալք, և ի յօգտութիւն ազգիս եեթ օժանդակ զաչս կառուցեալք, մեզ պատահեաց զաւառաջին հանդիսանալ, և զյառաջասացեալս ի բերան առնուլ ճառ:

Յարում և անդանօր յանախութեամբ հայրենասիրացն օրինակաց այլոց ազգաց նկրտեալ ընդոստուցանել զլսելիս, քան թէ ի թուել զանկարգութիւնս մերոց զառածելոցն ի հակառակասիրութիւնս, թէպէտ և բազում էին մեզ յապարելիս առիթք սղբոց առաջարկութեանց:

Օգտակարագոյն համօրէն դատեալ օրինակօք առաքինեացն ընդելակրթել զլսելիս ի մասունս բարւոյն, քան թէ հարուստ զեղանիլ ի խրատականն և յողբականն չարացն օրինակօք:

Նուազս այս շարահիւսեալ արձանագրութիւն յիշատակարանաց այսգունակ պատմութեանց, որպէս թէ ասել Հաւաքումն և Գանձարան պատմութեան առաքինութեանց, կամ Ազգասիրութեան, կամ Մեծագործութեանն, և կամ այլոյ սրբումն ի բազմաց առաքինութեանց՝ անմահ արգարե արձանացուցանէ զարդիւնս առաքինեաց, և խորին ապացուցանէ ի տախտակս սրտի և մտաց ընթերցողաց: Որով և առաւել շահաւէտ է տեսանել մարդոյ՝ քան զժամանագրականն զայն սոսկ պատմութիւն անյարիր անցից զիպուածոց՝ տարորոշ գործոց մարդոյ:

Սորին վասն և առ նախնիս Պլինիոս Բ. 9. շիպագրութեամբ իմն աւազելով զառ ի նախնեացն առ այսօրէք

զանցառութիւն, սպերախտութիւն իմն համարի ընդ լուս-
թեան քոզով արկանել զբարեգործացն զարդիւնս։ Աւ ա-
պականութիւն ոգւոյ՝ փոխանակ բարեգործութեանցն պա-
տուարանելոյ, միայն զպատերազմունս պատմելով՝ չարա-
գործութեան և մարգասպանութեան լրովք բանդադուչանաց
լնուլ զտարեղրութիւնս, որք միայն մարդկային կրից մա-
լութեանց և յանցանաց են ծանօթացուցիչ։

Ապա շահեկանագոյն յիրաւի ի մերում լինէին լսողու-
թեան, թէ դէպ լինէր բանասիրաց ժողովել զանձել զա-
րեղրութիւն միոյ միոյ յառաքինութեանցն և ի բարեգոր-
ծութեանցն։

Այլ որդ՝ մերս այս ուսումնասիրացս այժմեան զեղե-
ցիկ խնդիր, և աշխատասիրութիւն իմաստանց նեմարանին,
որք ըստ առաջարկութեան նոցայն փափագանաց հեազհե-
տէ ի լոյս հանցեն զայս գործ, տոհմականօքն զողցես ար-
դիւնացուցեն զարգասիս այնր առաքինութեան, որ եղ-
բայրսիրութեան մասին են բարեառհմութիւնք։

Համօրէն յարգարելով զայս գործ պիտաուցեալ իբրև
Տարեղրութիւն իմն կամ ճառքնտիր Ազգասիրաց արանց,
կենցաղօգուտ գործաց շինութեանց, և յանդիման ամենե-
ցուն աչաց արձանագրելով զօրինակս Աղբայրասիրացն բ-
վանդակապէս։

Ճ Ա Ռ

Յ Ա Ղ Ա Գ Ս Ա Ջ Գ Ա Ս Ի Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Մարդոս երբոր կը ծնանի, կը ծնանի ընկերութեան մէջ, կը մնայ ընկերութեան մէջ, անկէց իրեն վրայ պարտք մը կու գայ իր ընկերները սիրելու. այս պարտքիս տակը կը ձգէ բնական, քաղաքական, նաև աստուածային օրէնքը: Բայց սէրը կարգ ունի, պէտք է որ մարդոս առաջ իր ծնողքը, իր մօտիկը սիրէ, ետքը հետաւորները. և ինչպէս որ պարտական է նախ և առաջ ամէնէն աւելի իր ծնողքը սիրելու, անկէց կու գայ իրեն պարտք մը իր ազգը կամ իր հայրենիքը ամէնէն առաջ և ամէնէն աւելի սիրելու, վասն զի իր մեծ ծնողքը իր ազգն է:

Սոս Գուրցածս այնչափ յայտնի է որ, ամէն ազգի գրողները ասանկ գրեցին, ամէն ազգ ասանկ կ'ընդունին և ամէն մարդ ալ ասանկ է կ'ըսէ սրտին մէջէն: Բայց մարդկային բարքը որ միշտ ամենաւն քով մէկ կերպ չէ, փոփոխական է զանազան պարագաներու համար, զանազան խառնուածոց համար, անկէց կ'ըլլայ որ՝ գործով զանազան կ'ըլլան կը տարբերին. մէկ մարդ մը ծնողքը կը սիրէ, մէկալը չսիրեր,

թէպէտ և երկուքն ալ կ'ընդունին որ պէտք է սիրել, Ասանկ ալ կան զանազան խառնուածներ՝ որ իրենց ազգը իրենց հայրենիքը կը սիրեն, և կան ալ որ՝ չեն սիրեր:

Բայց սի որ կը սիրէ իր ազգը իր հայրենիքը, այն սիրելովը ամէն կարգ ամէն կանոն տեղը կ'երթայ, ինչ որ դրուած է մեր սրտին մէջը: Վասն զի բան մը չի կայ այնչափ փայելուչ մարդկութեան, այնչափ օգտակար մարդկային ընկերութեան, ինչպէս սրտցատութիւն, քաղցրութիւն, և բարերարել արիշներուն: Այս է որ՝ կիկերսնին զարցընել տուաւ. « Չիկայ ըստ
« անչափ ճշմարիտ խօսք, ինչպէս այս խօսքս Պղատ
« տանի որ կ'ըսէ. Մենք չենք ծնած մինակ մեզի
« համար, հապա ծնած ենք նաև մեր հայրե-
« նեացը և մեր բարեկամացը համար: Եւ ինչ-
« պէտ որ կ'ըսէին սոսցիկեան փիլիսոփաները,
« թէ որ գեանին բարիքը մարդիկներու հա-
« մար են եղեր, մարդիկն ալ մէկը մէկալին հա-
« մար են եղած: Բսել է որ՝ մէկմէկու օգնելու
« մէկմէկու ազէկութիւն ընելու համար: Եթէ
« անանկ է պէտք է մեզի որ՝ բնութեան դրած
« կարգը բանենք, և ինչու համար որ եղեր ենք՝
« այն բանին հետեկով հոյ ունենանք նայինք հա-
« սարակաց օգուտ մը ընելու, իրարու ծառայու-
« թիւն՝ իրարու ազէկութիւն ընելով, իրարմէ
« ալ ազէկութիւն տեսնելով, Եւ աս բանիս հա-
« մար բանեցընենք ոչ միայն մեր հոգը, մեր
« ճարտարութիւնը, հապա ինչուան մեր ինչքը,
« մարդկային ընկերութեան կապը ազէկ պա-
« հելու համար »:

Արդարութիւնն և բարութիւնն են առաքի-
նութիւններ որ մարդիկ իրարու հետ կը կապեն,
և մարդկային ընկերութիւնը հաստատուն խա-
ղաղ ընել կու տան ու կը ծաղկեցընեն: Այս
գրածնիս պէս՝ պէտք է որ ազգասիրութիւնը
ամէն բանէն առաջ լաւ բաննէր, որուն մէջն
են արդարութիւնն և բարութիւնն, և որով կա-
տարող կ'ըլլանք աստուածային կամայը ընդ հա-
նուր հիմնական ընկերութեան վրայ, ինչպէս է
ընկերութիւն հայրենեաց կամ՝ ազգին: Վասն
զի Աստուած որ ամէն բան գրեւ է իր վախ-
ճանին համար, մեզ ալ գրեւ է մէկմէկու համար,
մենք ալ մէկմէկու կապին հետեւելով՝ կատարող
կ'ըլլանք այն աստուածային կամայը:

Ամէն խնամտունեալուն խօսքն է որ, ամէն
մարդ իր հայրենեացը պարտելիան է տալու այս
իրեն բանը, այսինքն իր կեանքը, իր ճարտա-
րութիւնը, և եղանակը զանոնք բանեցընելու:
Ասոնք մէկիկ մէկիկ եթէ քննենք, սրչափ կը շատ-
նայ մարդուս պարտականութիւնը իր հայրե-
նեացը կամ իր ազգին վրայ, բայց հերիք է
մեզի որ քու ճարտարութիւնդ բանեցընես հայ-
րենեացդ և ազգիդ օգնելու համար:

Գուն մեծցեր ես, եղեր ես մէկ մարդ մը քու
ազգիդ մէջ, թէ որ գուն մէկ աղէկութիւն մը
ըրած չունիս մէկի մը մանաւանդ ազգիդ, պա-
րապ տեղը մեծցեր ես, մէկը քենէ աղէկութիւն
մը չէ տեսած: Հասցա գուն ուրիշներէն, ազգէն,
աղէկութիւն տեսած վայելած կ'ըլլաս: Եթէ այս-
պէս է ազգիդ կողմանէ նայելով՝ գուն անոր բեռ
մըն ես եղեր, պարապ տեղը ազգին անդամն ես
եղեր, եկար պարապ, կը մեռնիս պարապ, ե-

տեէդ մէկը չիկայ որ՝ քենէ աղէկութիւն մը տեսած ըլլալով քեզ յիշէ. ազգդ այլ բնաւ մէկ աղէկութիւն մը տեսած չըլլալով, չունի մէկ առիթ մը քեզ յիշելու:

Ինչ մեծ պատուիրան էր Քրիստոսի, որ ետքի կտակին մէջը ապստոլացիք: « Այս է պատուէր իմ, զի սիրեցիք զմիմեանս, որպէս և « ես զձեզ սիրեցի»: Յճ. ժՆ. 12: Ասիկայ շատ հեղ կը կրկնէ, բայց ամէնէն աւելի զօրաւոր խօսքերով ապստոլելը այն է՝ որ կ'ըսէ: « Յայտ՝ « գիտացեն ամենեքին եթէ իմ՝ աշակերտք էք, « եթէ սիրիցէք զմիմեանս»: Յճ. ժՔ. 35: Ըսելուց որ՝ ես ձեզի գլուխ եղայ, ամէն փիլիսոփաներուն գլուխները մէյմէկ բան ապստոլացին. Պիւթագորաս փիլիսոփան իր աշակերտներուն լուս կենալ ապստոլաց. Զենոն փիլիսոփան իր աշակերտներուն որ ստոյիկեան կ'ըսուէին՝ խիստ վարք ապստոլաց. այն լուս կենալէն, այն խիստ վարքէն կը ճանչնային՝ որ ասիկայ Պիւթագորեան է, անիկայ ստոյիկեան է, ես ալ ըսաւ Քրիստոս՝ հիմա սէրը կ'ապստոլեմ. սէրը ըլլայ ձեզի նշան (պայրախ), անով ճանչնան ձեզ ամէնն ալ, որ քրիստոսեայ էք, Քրիստոսի աշակերտ էք:

Առջի փիլիսոփաներէն մէկը կարծեց՝ որ լուսութիւնն է հիմն ուրիշ առաքինութիւններու, մէկայլը կարծեց՝ որ խիստ վարքն է և այլն. այն բաները ապստոլացին աւելի իրենց աշակերտներուն, որ ուրիշ ամէն առաքինութիւններ վատըկած ըլլան, բայց իրենց մտքին չի հասան, վասն զի անոնք չէին հիմն ուրիշ առաքինու-

Թիւններու: Բայց Քրիստոս տէրն մեր գիտէր՝ որ առաքինութիւնն է հիմն ուրիշ առաքինութիւններու. գիտէր՝ որ մարդս ընկերութեամբ կը գառնայ, վասն զի ընկերութեան համար ստեղծուած էր. մարդուն պակասութիւններուն շատը ընկերութեան մէջ կ'ըլլայ, առաքինութիւններուն շատն ալ ընկերութեան վրայ կը նայի: Գուք հիմա ըսաւ աշկերաններուն, նոր ընկերութիւն մը պիտոր ըլլաք. ընկերութիւն մը չի կենար ստբի վրայ, ինչուան որ սէր չունենայ. սէրը պիտոր ըլլայ կապ ձեր ընկերութեան, անով ընկերութիւնը միշտ կը մնայ, անով քրիստոնեաները իբր մէկ ազգ մը կը ձևանան, մանաւանդ թէ բոլոր մարդկութիւնը մէկ ազգ մը կ'ըլլայ ինչպէս որ Աստուած ստեղծեր էր, թէ որ այս սէրը ամէն մարդիկ իրարու հետ պահէին:

Եթէ այդպէս է չի կրնար ըլլալ մէկ ընկերութիւն մը՝ մէկ ազգ մը, թէ հոգևոր ընկերութիւն, և թէ քաղաքական ընկերութիւն, ինչուան որ մէջերնին սէր չըլլայ: Տես հիմա պարտաւորութիւնը ամէն մէկ անդամներու այն ընկերութեան՝ մէկզմէկ սիրելու համար. վասն զի անդամները ինչուան որ մէկզմէկ չսիրեն, չի կրնար ստբի վրայ կենալ այն ընկերութիւնը: Թէ որ ամէն պզտիկ ընկերութիւն ասանկ սէրը կ'ուզէ իրեն հիմն ըլլալու, քանի աւելի մեծ ընկերութիւն մը՝ ինչպէս որ է մէկ ամբողջ ազգ մը: Արդ՝ թէ որ ազգի մը պէտք է սէր իրբև կապ մը, ահա պարտականութիւնը մէկզմէկ ալ սիրելու ամէն մէկին՝ որ ան ազգին մէջն է. վասն զի իր ազգը ամէնէն մեծ ընկերութիւն է, ամէնէն բնական ընկերութիւն է, ա-

նոր համար ով որ այն ազգէն է՝ պարտական է իր ազգը ամէն ուրիշ ընկերութենէն առաջ սիրել, ահա ասով կ'ըլլայ այն ազգասիրութիւնը՝ որուն վրայ կը խօսինք:

Այնչափ յայտնի են այս զուրյաճներս որ՝ պէտք չէր այսչափ խօսքերով երկնցընել, այնչափ ալ յայտնի կը տեսնանք աչքովնիս ասոր փորձերը որ մինակ նայելովնիս այն ազգաց վրայ որ մէկզմէկ կը սիրեն, և այն ազգաց վրայ որ մէկզմէկ չեն սիրեր, յայտնի կը տեսնանք ի՞նչ աղէկութիւններ կ'ըլլան ազգասէր եղողներուն մէջ, և ի՞նչ անկարգութիւններ չեղողներուն մէջ:

Ամէն կիրք չըլլար ամէն տեղ, ամէն տեն, և ամէն ազգի մէջ, երկու կիրքն են միայն որ ասանկ կ'ըլլան, մէկը փառասիրութիւն է, մէկալը հայրենասիրութիւն: Աս երկու կիրքս թէ միապետութեանց մէջը կան և թէ հասարակապետութեանց մէջ, թէ պատերազմի տակները կան և թէ խաղաղութեան, թէ անհատից մէջ և թէ բոլոր ազգի մը կամ ժողովրդեան մէջ, փառասիրութիւնը շատ հեղ պատճառ կ'ըլլայ անկարգութեանց, ազգասիրութիւնը պատճառ կ'ըլլայ բարեկարգութեանց և ուրիշ առաքինութեանց թէ որ սուտ չըլլայ:

Ի՞նչ էին լակեղեմնացիք և ատենացիք, և ի՞նչ եղան իրենց ազգասիրութեամբ: Հոսմայեցւոց ազգասիրութիւնը ո՞ր հասուց զիրենք, որոնց վրայ ետքէն քիչ մը պատմենք, քանի մը օրինակ իրենց ազգասիրութեան վրայ բերելով: Քանի որ ազգասիրութիւնը շատ էր մէջերնին՝ օրէ օր առաջ հկան բարձրացան, երբոր ազգա-

սիրութիւնը պաղեցաւ մէջերնին՝ իրենք ալ օրէ օր վար ընկան, այն վերցուածին պէս իրենք այլ վերցուեցան:

Մեր առջի քրիտոսնեաները որ մէկմէկու վրայ այնչափ սէր ունէին որ՝ իբրև մէկ ազգեզան ու մէկ հայրենիք ունեցող, այն ատենը ինչպէս առաջացան, ինչ աղէկութիւններ ըրին: Այնչափ էր իրենց մէջի սէրը՝ որ ունեւորները իրենց ապրանքը չէին զտտեր իրարմէ. ուտելին ալ մէկ տեղ կ'ուզէին ուտել: Տեսան որ իրենց մէջի ազգատները ժամէն ելլալէն հասնաներնին պիտոր երթան, ոմանք բան պիտոր չունենան ուտելու, ոմանք հազիւ մէկ հաց մը գտնան պիտոր, մենք այս բանս չենք ուզեր ըսին, մենք կուշա ուտենք ինչ որ ուզենք, մեր ընկերները բան չուտեն, կամ խիստ խեղճ ուտեն: Ասանկ ընկերութիւն հաւասարութիւն չըլլար ըսելով, ունեւորները եկան ըսին որ, ժամէն ելլալէն հասն մէկտեղ ամէնքս նստինք, մէկտեղ հաց ուտենք, մեծ ու պղտիկ չըլլայ մէջերնիս, հապա կատարեալ հաւասարութիւն ըլլայ. ամէնքս ալ Քրիստոսի եզրօր պէս ըլլանք ըսելով, անանկ իրենց ըտրկէն խարճելով, հաւարակաց համար սեզան կը դնէին, որուն անունը ըսուեցաւ Ազատ, այսինքն Սէր. և հաւասար կ'ուտէին ազգատն ալ հարուստն ալ մէկտեղ: Անով մեծ սէր, մեծ ուրախութիւն կ'ըլլար մէջերնին, անանկ որ՝ սուրբն Յոհան սակերբեբան գովելով կ'ըսէ. Այս հասարակաց կերակուրը եզապատճառ սիրոյ, ազգատներու մխիթարութիւն, ունեւորներուն շափաւորութիւն, խոնարհութեան կրթութիւն:

Քանի որ այս սէրս կար մէջերնին, և ասանկ սիրոյ սովորութիւններ, մէկ յատուկ զատազգ մըն էին եղեր քրիստոնեաները. ամէն առաքինութիւն մէջերնին կը փայլէր : Երբոր վերցուեցաւ անկարգութեանց համար, վերցուեցաւ այն հաւասարութիւնը, այն ընկերութիւնը՝ որ զանազան ազգերէն իբր մէկ ազգ մը ըրեր էր զանոնք :

Մարդկային կացութեանց մէջ անանկ նշաններ կը տեսնանք, կ'ըսէ Սոկրատ փիլիսոփան, որ յայտնի կ'երևցնեն թէ մարդիկ ըստեղծուել են մէկզմէկ սիրելու, մէկմէկու հետ բարեկամութիւն կապելու : Նշանները ասոնք են որ՝ ամէնն ալ մէկմէկու պիտանաւորութիւն ունին, մէկմէկու վրայ սրտցաւութիւն մը ունին, և մէկ ուրախութիւն մը կ'իմանան մէկմէկու հետ տեսնուելով նստելով : Իրաւի որ՝ ընկերութեան պէս ուրախ բան, աղէկ բան չի կայ, մէկ անգամ մը եթէ աղէկ մէկի մը հետ տեսնուիս, սիրտդ կը քաշէ, չես ուզեր բաժնուիլ : Ընկերութեամբ անհատ մարդ մը կը մտնայ իր հոգը, իր ցաւերը. մարդս չունի աշխարհիս վրայ այնչափ աղէկ բան, ինչպէս որ տեսնուիլ վարուիլ իր տեսակին այսինքն իր նմանին հետ : Մէկ աղէկ եղբայրասէր ընկեր մը աւելի կ'արժէ, քան բոլոր աշխարհիս ազամանդները, վասն զի ազամանդը մարդուն գրսի գին կը զարգարէ, բայց եղբայրասէր ընկերութիւնը մարդուն ներսի գին կը փոխէ, կ'ուրախացընէ, ամէն իր արամութիւնը կը փարատէ :

Թէ որ մէկ պզտիկ ընկերութիւն մը ասանկ

է, հապա ի՞նչ գերազանց կ'ըլլայ ազէկ ընկե-
րութիւն մը բոլոր ազգի: Այս էր որ կը գրը-
գուէր բոլոր յունաստանի մէջ անանկ սէր մը
իրենց ազգին վրայ, որ ուրիշ ամէն օտար ազ-
գերը բարբարոս կը կոչէին: Այս էր որ՝ բոլոր
հոսմայեցւոց մէջը հայրենիք ըսածին պէս՝ ի-
րենք զիրենք կը մոռնային, իրենք զիրենք ա-
մէն նեղութեան մէջ կը ձգէին իրենց հայրե-
նեացը համար: Վասն զի թէ որ մէկ պզտիկ
ընկերութիւն մը բարեկամներու այնչափ ազէկ
այնչափ անուշ կու գայ մարդուն, որչափ աւելի
բոլոր ազգի մը ընկերութիւնը: Թէ որ քանի
մը ընկերներու եղբայրութիւն ցուցնենը
մեծ է, որչափ աւելի մեծ է բոլոր ազգի մը
վրայ ցուցնել: Թէ որ օտարները սիրելը ազէկ
է, որչափ աւելի ազէկ է իր ազգը սիրել:

Ուր է ազգասիրութիւն, հոն է այն ամէն
առաքինութիւն, այն ամէն ազէկութիւն, որ
ընկերութեան մը պէտք են: Շատ ազէկ բան
է խաղաղութիւնը, թէ որ ճշմարիտ ազգասի-
րութիւն կայ, այն ազգը այն ժողովուրդը խա-
ղաղ կը մնայ: Շատ ազէկ է արդարութիւնը,
թէ որ տեղ մը ազգասիրութիւն կայ, հոն ար-
դարութիւն ալ կայ: Ազէկ բան է սրտցաւու-
թիւնը, ազգասէրը ամէնուն վրայ սրտցաւ կ'ըլ-
լայ: Շատ պիտուական բան է ազգատասիրու-
թիւնը, ազգասիրութեան մէջն է անիկայ: Շատ
պիտուական է՝ մեծագործութիւնը, ազգասէր
պիտոր ըլլայ ով որ մեծագործ բան մը կ'ընէ
իր ազգին համար: Ասանկ խմացի բ ամէն ա-
զէկութեան վրայ՝ որ ընկերութիւնը կը շէն-
ցընեն:

Որովհետև հայրենասէր ազգն է որ՝ շատ առաջ կու գայ, անոր համար մէկ հայրենասէր անհատ անձ մը աւելի մեծ բան պիտոր սեպուի քան թէ մէկ գանձ մը. վասն զի այն հայրենասէր կամ ազգասէր անձը թէ որ մեծ է՝ տկարներուն կ'օգնէ, առաջ կը բերէ, թէ որ ողջ է՝ հիւանդներուն կը հասնի: Թէ որ ունեոր է՝ չունեորներուն կ'օգորմի: Թէ որ մէկին մէկ փորձանք մը հասեր է, սրացաւ կ'ըլլայ կը մխթարէ: Թէ որ մէկին մէկ փնաս մը հասեր է, ձեռքէն եկածին շտի կ'աշխատի, այն փնասէն կը խալցընէ:

Ախ, ինչ աղէկութիւն ունի ազգասիրութիւնը, որուն մէջն է եղբայրսիրութիւնը, եղբայրսիրութեան մէջն է աստուածսիրութիւնը, աստուածսիրութեան մէջն է յաւիտենական կեանքը ու արքայութիւնը, որ է մեր վերջին վախճանը:

Մեծ խրատ էր Քրիստոսի՝ որ տուաւ օրինականին. զուկ. Ժ. կ'ուզես մի, ըսաւ, արքայութիւնը մոնալ, մէյմը Աստուած սիրէ՝ մէյմնալ ընկերդ սիրէ, ասիկայ հերիք է, արքայութիւնը կը վասաըկիս. բայց օրինականը չի գիտնալ ցուցուց, ով է իմ՝ ընկերս որ սիրեմ ըսաւ, այն ատենը Քրիստոս մէկ ազուոր առաւով մը ասանկ հասկըցուց:

Մարդ մը երուսաղեմէն ելեր կ'երթար ըսաւ. էրիբով քաղաքը. ճամբան աւաղակներու ձեռք ընկաւ. ասոնք ամէն բանը վրայէն թալլելէն ետև շատ տեղէն խոցելով խեղճը կիսամահ թողուցին, վախան: Մէկ քահանայ մը անցաւ անկէջ տեսաւ ասոր խեղճութիւնը, իր ճամբան գնաց, բան մը չըրաւ: Ղևտացի մըն ալ եկաւ

տեսաւ, այն ալ բան մը չըրաւ, թողուց գնաց, Մէկ սամարացի մարդ մը՝ որ ըսել է օտար, այս օտար մարդը տեսածին պէս՝ անանկ խղճաց վրան՝ որ իր ճամբան թողուց, անոր խոցերը պատեց, իր ձիուն վրայ վերցուց, տարաւ տեղ մը յանձնեց որ հոգան. վարձն ալ ինքը տեսաւ. դուն ալ ասանկ ըրէ, ասանկ ողորմէ ըսաւ, որ արքայութիւնը մտնաս:

Քրիստոս տէրն մեր այս առակով շատ կը յանդիմանէ անոնք որ ազգասիրութիւն չունէին. շատ պարտքիան կը ձգէ այն քահանան՝ այն ղևտացին որ ազգէն էին, ու իրենց ազգէն եղողի վրայ շողորմեցան, մանաւանդ որ անանկ մարդիկներ էին՝ որոնց պարտքն էր իրենց ազգին վրայ հոգ ունենալ: Առջի պարտքն է ըսել ուղեց իր ազգին վրայ ողորմիլ, երկրորդ պարտքն է իր ազգէն դուրս եղողին վրայ ողորմիլ. այս սամարացին ասով շատ գովելու եղաւ, որ իր երկրորդ պարտքը առջի պարտականութեան պէս՝ օտարը առաւ հոգաց:

Իրաւ է որ՝ ուր ազգասիրութիւն չի կայ, հոն շատ պակասութիւն կայ, շատ չարիք կը մտնայ, անչափ աւելի որ՝ ամէն ախա ամէն մոլութիւն գէշ են, բայց անհատ անձինք միայն իրենք զիրենք կ'աւրեն, իսկ ուր որ սէր ազգի չըլլայ, անոր գէժ՝ ազգի ատելութիւն ըլլայ, բոլոր ազգ մը կ'աւրէ. բոլոր ազգի մը փնաս կը հասցընէ, բոլոր ազգի մը ազէկութիւն կը խափանէ: Ծնողքը սիրել կամ՝ չսիրել մեծ բան է, բայց քիչ փոփոխութիւն կ'ըլլայ, մինակ տան մը մէջ կ'ըլլայ. իսկ ազգը սիրել չսիրել՝ մեծ

փոփոխութիւն կը բերէ այնչափ աւելի, որչափ որ ազգը մեծ է քան զմէկ ծնողք մը: Անոր համար ինչպէս այն ազգերը՝ որ իրենց ազգը սիրեցին՝ շատ առաջ եկան, անանկ ալ իրենց ազգը չսիրող ազգերը միշտ վար ընկան:

Օրինակ մը տալու համար՝ ի՞նչ զարմանալի բան կը տեսնաս՝ թէ որ աղէկ մտմտալով նա- յիս: Ազգրիական ծովուն մէկ դին կը տեսնաս խտարական ազգը, մէկ ալ դին խրուած կամ Սքրտոն ազգը. խտարացոյն երկիրը բաց երկիր մըն է, դժուար թշնամիի ձեռքէն պաշտպա- նելու, ազգն ալ մարմնով տկար է. անանկ ուժով մը չեն մէջինները: Իսկ խրուածներուն երկիրը որ Տարմնցիա կ'ըսուի՝ քարոտ բարձր լեռներ են, պաշտպանելը հեշտ (խօլայ) թշնամ- ւոյ գէմ: մէջինները որ խրուած են բարձրա- հասակ են, ուժով, սրտոտ, կտրիճ մարդիկներ, որ մէյմը եթէ կատարին՝ մէկ հողին տասը հողիի գէմ՝ կը գնէ. պղատիկուց ալ միշտ գէնք բանե- ցընելու հետ են: Հիմա զարմանալին այս է որ՝ ասանկ կտրիճ ազգը՝ որ պէտք էր մէկ զատ թագաւորութիւն մը ունենալ, միշտ ուրիշ տէ- րութեանց տակը մնացել է, ուրիշ տկար թա- գաւորներու ծառայել է. տկար ազգը վրանին իշխել է: Ասոր գէմ՝ այն տկար ըսած խտարական ազգը միշտ զատ թագաւորութիւն ունեցել է. որչափ իրենց վրայ կռիւներ ու պատերազ- մական փոփոխութիւններ եղել են, վերջապէս ամէնէն ալ խալսցուցել են զիրենք. ու զատ զատ տէրութիւններ եղել են իրենց մէջ: Մէ- ջերնին այնչափ պղատիկ տէրութիւն մը կայ Լուք- քա ըսուած, որ իր սահմանին մեծութիւնը՝ գրեթէ Չէքմէճէն ինչուան սև ծովին բերանը

կը հասնի, և սակայն միշտ ազատ են եղեր, տէր են եղեր:

Երբոր ասոր պատճառը կը մտածենք, կը գտնանք որ՝ իտալացին իր ազգը կը սիրէ. ինչ բանի դնես հասարակաց օգտին հասնար՝ կը միաբանի կ'ընէ. իր ազգին բարիքն իր անձին բարիքէն աւելի կ'ընտրէ: Իսկ խրուածքը մէկ պակասութիւն մը ունի որ՝ թող չի տար միաբանելու. այս պակասութիւնն է՝ ոգի վրէժխնդրութեան. անով բոլոր ազգը մէկմէկու հետ միշտ թշնամի են. մինակ մարդ մինակ մարդու հետ, քաղաք քաղաքի հետ, գաւառ գաւառի հետ միշտ քէն ունին: Երբոր մէկը մէջերէն կը մեռցընեն իրենց թշնամիները, այն մեռած մարդուն արիւնոտ շապիկը դրան ետե կը կախեն, չեն վերցըներ անկէց, ինչուան որ մեռցընողը գտնան սպաննեն, երբոր չեն կրնար զանի սպաննել, կը նային որ՝ անոր եղբայրը կամ անոր ազգականը մեռցընեն. երբոր այն ալ չեն կրնար ձեռք ձգել մեռցընել, կը նային որ այն քաղքէն կամ այն գեղէն մէկը մեռցընեն. երբոր այն ալ չի կրնան, կը նային որ այն գաւառէն մէկը մեռցընեն:

Ասկէց՝ գեղ գեղի հետ՝ գաւառ գաւառի հետ միշտ թշնամութիւն ունին, իրարմէ գատուածի պէս են, իրարմէ կ'ուզեն վրէժ խնդրել. մէջերինն այնչափ հնուցմէ քէն պահուած կ'ըսէին մեզի՝ երբոր 1766ին հոն գայինք, որ հարիւր տարիէն աւելի է իրարմէ կ'ուզեն վրէժ առնել, և իրարու միշտ կ'ապրսպրեն: Հայր մը եթէ մեռնելու ըլլայ՝ իրեն զաւկըներուն կտակ կ'ընէ որ, տղայներ այս արիւնոտ շապիկը դեռ կախուած կեցած է, քանի՛ մէկ պիտոր մնայ ասանկ,

նայեցէք որ վերցընէք: Ըսել է որ՝ այն գեղէն այն դաւառէն մարդ մը մեռցուցէք որ, արիւնին տեղը արիւն գայ:

Ինչ բարբարոսութիւն, ինչ ժանտութիւն, ասկէց է որ՝ միշտ զինեալ կը քալեն իրարմէ վախ ունենալով, և իրարու սպասելով. ասկէց է որ՝ իրենց լեռները միշտ իրենց հրացաններուն ձաներով կը խօսին. ասկէց է որ՝ իրենց հարուստներուն զարդը վարժամութիւնը եղեր է ամէն սենեակ ծուխ գնելու տեղ ունենալ պատին վրայ. հոն ծխափողերու տեղ հրացաններ շարուած գրած են. որովհետեւ մէջերին կռիւը անպակաս է, երբոր յանկարծ կռիւ սկսի, որին տունը հիւր գանուին, եթէ 40, 50 հոգի ալ ըլլան այն հիւրերը կարօտ չըլլան իրենց տները վազելու, երթանք հրացաննիս առնենք ըսելով:

Այս սխալալութեան և վրէժխնդրութեան կիրքը այնչափ իշխած է վրանին, որ ոչ գառաւորներուն ահը՝ և ոչ քարոզչաց խօսքը մէկ շահ մը չընէր իրենց: Տես հիմա ուր հասուց ազգատեցութիւնը այս խրուած ազգը. և ուր բարձրացուց ազգասիրութիւնը խաղաղան ազգը, նոյն բաժնի տակ ըլլալով, և իրարու գէմ նստած ըլլալով երկու ազգն ալ:

Բայց « Աւազ թշուառական պատմութեանս, « որպէս զախտս հանդուրժեցից բերել. զիս՞րդ « զմխտս իմ՝ և զլեզուս պնդեցից »: Խոր. յողբան: Այս ազգատեցութիւնը մեր հայաստանին մէջ ալ ինչ մեծաւոր մարդիկներու գլուխներ կերեր է. քանի՛ զօրապետներ սպաններ է, քանի՛

Թագաւորներ մեռուցեր է . ի՞նչ խելացիներ խաւարեցուցեր է . բանի՛ ներսէսներ , բանի՛ վարդաններ . ի՞նչ բարիքներ՝ հասարակաց աղէկութիւններ խափաներ է , թող տանք խորենացիին որ ողբայ . Գարեբ անցան , տեղէ տեղ փոխուեցան , բայց այս կէրքը չի փոխուեցաւ , իր ազգը ատելը չի մոռցաւ , իր ազգը ատելովը՝ եղբայրատեցութեան մէջ ալ կ'իյնայ , չիմանար :

Երկու բանի վրայ խիստ զարմացեր եմ . մէյմը՝ երբոր խօսիս խրատ տաս մէկի մը ազգասիրութեան կամ՝ եղբայրսիրութեան վրայ , թէ մէկզմէկ սիրելով ի՞նչ աղէկութիւններ կրնայ ըլլալ , անանկ մտիկ կը դնէ , որ կարծես թէ բոլորովին միտքը ստուկեցաւ , (խանմիշ եղաւ) , ալ առջի ըրածները պիտոր չընէ կ'ըսես . մէյմալ կը նայիս որ՝ փաղուան օրը այն ըրածներէն ալ աւելին կ'ընէ : Մէկալ զարմանալին այս է որ՝ ինքը խրատ կու տայ ազգասէր ըլլալու համար , մէկզմէկ սիրելու համար . և թէ ի՞նչ գէշ բան է ազգի կամ՝ եղբօր ատեցող ըլլալ , անանկ որ՝ գո՛ւն առջին չես կրնար խօսիլ , քեզի բան մը չի թողուր ռբիշ բան մը ըսելու այն բանին վրայ . փասն զի քե՛նէ աղէկը ինքը զուրցեց : Մտքովդ կ'ըսես որ՝ ի՞նչ աղէկ ազգասէր եղբայրասէր է սա մարդս . մէյմալ փաղուան օրը կը տեսնաս որ՝ ինքը իր ըսածին գէ՛մը կ'ընէ . իր զուրցածը բան մը չերկնար իր աչքին . մէկ հասարակաց աղէկութիւն մը պիտոր ըլլայ իր ազգին վրայ , թող չի տար որ ըլլայ , խափանելու կը յօգնի : Այն մարդն ալ որ խղճմտանքաւոր է , ամէն բանը խղճմտանք կ'ընէ , իր ազգը վար զարնելը կամ՝ հակառակութիւն ցուցընելը խղճմտանք չըներ :

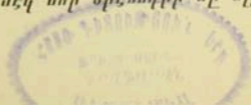
Այս պակասութիւննիս է ահա, որ թող չի տար ազգին առաջ գալու. որչափ առաջ պիտոր գային ամէն մեծ քաղաքին մէջինները ուր որ են, թէ որ մէջերնին քիչ մը միութիւն ըլլար. բայց առաջ թէ որ մէկ քաղաքի մը մէջ զանազան քաղաքէն մարդ գտնուին, անոնք մէկ-մէկու հետ մէկ չեն կրնար ըլլալ. քանի՛ քաղաքէն են՝ այնչափ ալ մէջերնին բաժնուած են, երկրորդ՝ մի և նոյն քաղաքացիի մէջ ալ մէկմէկէ բաժնուած են. կէս մը ասանկ՝ կէս մը անանկ, այն կէսերուն մէջն ալ դարձեալ բաժնուած կայ. Ասանկով բաժնուած բաժնուածի մէջ են. կը մնան մէյմէկ անհատ մարդ՝ որ հասարակաց աղէկութիւն ընէ. անոնք ալ միշտ վար կը զարնուին: Շատ օտար ազգեր կը զարմանան մեր ազգին վրայ ու կը դովեն. և իբրտի՛ վասն զի մեր ազգը ուրիշ շատ կատարելութիւններ ունի դովելու. այն կատարելութեանց վրայ ալ մէկ յարիլ մը ունի օտար ազգի. որչափ որ իր ազգը չսիրեր, այնչափ ալ օտար ազգը կը սիրէ. օտար ազգի աղէկ ծառայութիւն կ'ընէ. անով դովելի կ'ըլլայ՝ Բայց պէտք էր որ՝ ասոր ներհակը բունէր սիրոյ կարգը. վասն զի ինչպէս որ վերը ըսեր ենք, սէրը պէտք է նախ և առաջ իր ազգին վրայ բանեցընել, որ է իր մեծ ծնողքը, ետքը իր մտակիներուն, ետքը օտարներուն: Ասանկները եղբայրսիրութիւնը գիտեն կը ճանչնան, բայց չեն գիտեր որ՝ եղբայրսիրութիւն չի կըրնար ըլլալ առանց ազգասիրութեան: Ասանկներուն նոր խօսք, նոր քարոզ է ըսելը՝ որ ազգասէր եղի՛ք:

Բայց զարմանքը այս է որ՝ ամէնքը մեծ
 ու պզտիկ վերէն վար այս կը զուրցեն, այս կը
 վարդապետեն. ետքը գործի մէջ առջի ազգա-
 տեցութիւն ընողը՝ այն խրատ տուողը կ'ըլլայ.
 Ասոր պատճառը այն է որ՝ ամէն զուրցողը
 զուրցելու ատենը զուրիշը կ'ուզէ խրատել, զին-
 քը չի խրատեր, անոր մէկ շահ մը չընէր:

Ինչպէս որ երկու հոգի կ'երթան քարոզ
 մտիկ կը դնեն, իր մեղքին վրայ կեցող մեղա-
 ւորն ալ, ու բարեպաշտ մարդն ալ. կը տեսնաս
 որ մեղաւորը չի շահիր ան քարոզէն, բարե-
 պաշտը կը շահի. Պատճառը այս է որ՝ մեղաւո-
 րը քարոզչին խօսքը մտիկ դնելու ատենը՝ ու-
 թիշին վրայ կը դարձնէ բանը. մտքովը կ'ըսէ
 որ՝ այս խրատս այս անուն մարդու վրայ է բնան,
 անանկով իր վրայ չառնէր, բան մը չի շահիր.
 Իսկ բարեպաշտը մտիկ դնելու ատենը՝ իր վրայ
 կը դարձնէ. կը մտմտայ որ ես զիս ինչպէս չըտ-
 կեմ. սասնկով առջինը չի շահիր քարոզէն, եր-
 կրորդը կը շահի:

Ասանկ խմացի՛ր ահա այս մեծ քարոզիս
 վրայ. հազար, երկու հազար տարիէն վեր է՝
 ամէնքն ալ մեծ ու պզտիկ մեր ազգէն քարոզ
 կու տան ազգասիրութեան վրայ, բայց ամէնքն
 ալ գէ՛մը կ'ընեն. Բնդհանուր քարոզ, Բնդհա-
 նուր գէ՛մ՝ ընողներ քարոզին. Ազգովին չի հա-
 նող, ազգովին ալ հետևող: Ի՞նչ խաղ, ի՞նչ զար-
 մանալի բան:

Պէտք էր մէկ նոր քարոզասաց մը, նոր
 ճարտասան մը ելլար մէկ նոր կերպով մը ա-
 տենաբանէր որ, իրենց խրատը իրենց բռնել
 տար: Պէտք էր մէկ նոր օրէնսդիւր մը ելլար,

նոր Սողոն մը, նոր Լիզուրիոս մը, անանկ յարմար օրէնք մը գնէր որ՝ այս պակասութիւնը մեր ազգէն վերնար, շակուէր. ինչպէս որ ամենացուց ու լակեղեմնացուց անանկ օրէնք տուին որ, իրենց յարմար ըլլալով՝ իրենք զիրենք շակեցին:

Որչափ մեծ կ'ըլլար հիմա ազգերնիս, որչափ համարելի կ'ըլլար օտարաց ասջին, թէ որ մենք մէկըզմէկ չի կօտրէինք, մէկմէկու մնաս չի տայինք: Ինչ խելացիներ կան, խելուքնին չեն կրնար բանեցընել ազգատեսացներուն պատճառով. բանի՛ ճարտարներ կան, ճարտարութիւննին չեն կրնար անցընել հակառակութեան համար. քանի՛ հասարակաց կենցաղօգուտ գործքեր կան, չեն կրնար ըլլուիլ. այնչափ որ օտար ազգաց ասջին կը մեղադրուինք:

Ա.յս ազգատեսցութեան պատճառները վրնտուելու որ ըլլանք, մէյմը կը գտնանք նախանձը ու հարարութիւնը: Որպէս զի ես վեր երևնամ, իմ՝ ընկերս ինձմէ վեր չերևնայ կը նախանձի. որպէս զի իմ՝ ըսածս ըլլայ, անոր ըսածը չըլլայ՝ անոր ըրածը ասաջ չերթայ կը հակառակի. արուեստաւորը իր արուեստակցին դէմ, մեծը մեծին դէմ, մէկ պաշտօնի մէջ եղողը մէկ ալ պաշտօնակցի դէմ, «*Ուր հեռ և նա*» «*խանձ, անգ է անկարգութիւն և ամենայն*» «*իբք շարք*» : Գ. 16:

Այս ախար պիտոր ըսես որ՝ ամէն ազգին մէջը կայ, յունաց ալ ֆուանկաց մէջն ալ կայ, ինչ է տարբերութիւնը՝ որ անոնք միշտ ազգասէր կը մնան, ազգատեսց չեն ըլլար: Ասոր տարբերութիւնը այս կը գտնամ՝ որ՝ մեր ազգին

Հպարտութիւնը ու նախանձը՝ տղայական նախանձը՝ մեծցած մարդու նախանձ է։ Տղայական է՝ վասն զի խիտ ազտիկ բաներու մէջ ալ կը նախանձի։ խիտ ազտըտիկ ընկերութեան մէջ ալ չի կրնար քաշել ուրիշին բարձրանալը։ Տղայական է՝ վասն զի տղի պէս քիչ մտածելէն առաջ կու գայ, քիչ բան ճանչնալէն, ինչպէս տղայ մը երբոր տեսնայ որ մէկ ալ տղան իր եղբայրը քիչ մը սիրուի, կամ գովուի, կարծէ որ ինքը վար կը զարնուի, անոր համար նախանձէն դէմ կը դնէ՝ կու լայ։ չուզեր որ սիրեն կամ գովեն, Բայց մեծցած մարդ մը երբ տեսնայ որ իր եղբայրները իր ընկերները քիչ մը գովուին մէկ բանի մը վրայ, անանկ նախանձ չի գար իրեն. վասն զի գիտէ որ՝ եթէ այս բանիս մէջ զանիկայ գովեն, մէկալ բանի մէջ զինքը կը գովեն. հիմա եթէ զընկերը գովեն, ուրիշ ատեն մը զինքը կը գովեն։

Սասնկ ալ մեր ազգին հպարտութիւնը ու նախանձը՝ տղայական նախանձ կ'երևայ որ, իր մտախիչներուն վրայ կը նախանձի, իր մտախիչն գովուիլը ու փառաւորուիլը՝ իրեն քամահարուիլ մը կը կարծէ։ Եւ այս՝ մանր ու մունր բաներու մէջ, և այն ատիճան՝ որ կը սկսի անոր վնաս հասցընել. ինչպէս որ տղան որուն վրայ որ նախանձի՝ կը սկսի զարնել, չի մեղքընար. թէ և ալ գիտնայ որ՝ անոր վնասելովը իրեն ալ վնաս պիտոր գայ՝ այն ատենն ալ կ'ընէ. վասն զի չի մտմտար ամէն կողմէն։

Բայց ուրիշ ազգին նախանձին կամ հպարտութեան մէջը՝ մէկ բան մը մէկ չափ մը կը գտնանք որ՝ անկէց մեծցած մարդու նախանձ է ըսել կու գայ. գիտէ մտածել գիտէ մտմտալ

որ՝ այս բանիս մէջ իմ ընկերներս եթէ գովեն՝
պզտիկ բան է կ'ըսէ, կամ արժանի է կ'ըսէ,
իսկ անոր վնաս հասցընելը՝ ամօթ կը սեպէ:
Ռւրիշ ազգի առջին վար չի զարներ, կը մըտ-
մտայ որ՝ այն վար զարնելովը՝ զինքն ալ վար
զարկած կ'ըլլայ: Ռւրիշ ազգի ձեռքով անոր
վնաս հասցընել չի տար, կը մոմտայ որ՝ այն
վնասը իրեն ալ կու գայ: Ասանկով զինքը մեծի
պէս շատ տեղ կը բռնէ:

Երկրորդ՝ մէկ առնուիլ (խահրլամիշ ըլ-
լալ) մը ունի մեր ազգը նաև խիստ պզտիկ
բաներու վրայ. այս ալ կու գայ նոյն ազգիւրէն՝
ինչ որ վերը զուրցեցինք. այսինքն մէկ տղայա-
կան հպարտութենէ մը:

Մեր ազգին գրսի կազմուածը եթէ նայիս,
մեծահոգի մեծասիրտ կը կարծես, բայց մէկ
փոքրոցիութիւն մը կայ իր սրտին մէջը որ մարդ
չի կարծեր: Աս փոքրոցիութիւնն է որ՝ մէկմէկէ
շուտ մը առնուիլ կու տայ. մէկ ոչինչ բանի մը
վրայ՝ մէկ ոչինչ խօսքի մը վրայ գժարը կու
գայ, կը նեղի, (կը թիթիզնայ), կը սրգողի,
անկէց կու գայ մէկմէկու վրայ պազ նայիլ,
մէկզմէկ ատել, ինչուան նաև մէկմէկէ զատուիլ:

Ինչ գժարիլ (խահրլամիշ ըլլալ) է որ, մէկ
մարդ մը առչափ աղէկութիւն կ'ընէ, մէկ ան-
գամ մը միայն եթէ մէկ պակասութիւն մը ընէ,
կ'աւրուիս կ'ատես անիկայ. մէյմնալ ամենեկն
չես յիշեր անոր ըրած աղէկութիւնները: Մէկը
քեզ կտոր մը ծաղր ընէ, սկսած գործքդ կը
ձգես, թէպէտ և այն գործը շատ աղէկ է՝ շա-
հաւոր է ազգիդ կամ քաղաքիդ:

Այս բանս կու գայ մէկ հպարտութենէ մէկ նախանձէ մը՝ որ տղայական է, որ պղտիկ սըրտի մըն է։ Եւ այս կերպ հպարտութիւնը ու նախանձը կու գայ բուն արեւնէն, այնչափ որ՝ թէպէտ մեր ազգը հայաստանէն դուրս ելած է, չորս գին ցրուած է, բայց ուր որ չորս հայ ըլլան աս բնութիւնս ունին, չեն փոխուիր։

Շատ կը բաղձայի որ՝ մեր ազգը քիչ մը զուարթութիւն ունենար, անով իր մաղձային խառնուածը բարեխառնէր։ Եւրոպացւոց մէկ քանի ազգը խիտ զուարթ ըլլալնուն համար՝ մէջէքնին այն մեղքերը շատ են, որ զուարթութենէ առաջ կու գան։ Մեր ազգին բնութիւնը մաղձային ըլլալով՝ այն մեղքերը շատ կ'ըլլան մէջէքնիս՝ որ մաղձէն ու տրտմութենէն առաջ կու գան։ Բայց այս է գէշը՝ որ ուրիշ ազգերուն մեղքերը կամ մոլութիւնները ինքնիրեն անհատներու՝ մինակ մարդիկներու վրաս կու տան, մեր ազգին մեղքը մաղձոտութենէ առաջ եկած՝ մէկ հասարակութեան մը, բոլոր ազգի մը վրաս կու տայ։

Երրորդ՝ այս անուիլէն կու գայ կը հետեի բամբասանք, ասիկայ այնչափ ընդհանուր եղաւ մեր օրերը՝ որ քանի գնաց հասարակ խօսակցութիւն մը դարձաւ, վասն զի չի կրնար ըլլալ մէկ խօսակցութիւն մը որ՝ մէջը բամբասանք չըլլայ։ Այն ալ քու մօտիկէդ, քեզ ճանչցողէն, և անանկ բամբասել որ՝ անունդ կ'աւրէ կը կտարէ, ինչ ծածուկ պակտութիւն տեսաւ դուրս կը հանէ, ինչ խօսք լսեց հոս՝ կ'երթայ այն գին կը պատմէ։ Բայց որ աւելի չար

է՛ քու խօսքդ ալ՝ քու բրածններդ ալ գէշի տանելով մը կը պատմէ. մէկ կերպ մը՝ մէկ եղանակ մը կը խօթէ որ, այն խօսքդ այն գործքդ որ պղտիկ անտարբեր անորոշ բան էր, տակէն մէկ մեծ բան մը հանելով կը պատմէ, բայց միշտ գէշի տանելով, վայնասուն մը հանելով: Անկէց կը հետեւի երկու տուն երկու հոգի մէկմէկու հետ բռնկիլ, կռուիլ, ինչուան զատուիլ, կամ թէ որ չէ՝ մէկմէկու վրայ պաղիլ:

Ձի կայ մէկ տուն մը, չի կայ մէկ հոգի մը, որ այս բանիս վրայ չի գանգաի, սրտանց խոցուած չըլլայ: Այն կացութիւն հասեր է որ՝ մարդ կը շիտիթի չգիտեր ի՞նչպէս շարժի, ի՞նչպէս խօսի, որ վրան չի գուրցեն, վասն զի ի՞նչ որ ընէ՝ պէտք է որ խօսին, և միշտ գէշի տանելով՝ գէշ մեկնելով կը խօսին:

Այս է զարմանալին՝ որ խօսիլ չի գիտցողը՝ բամբասանքի եկածին պէս՝ բերանը կը բացուի. խօսիլ չի կրցողը՝ բամբասանքի եկածին պէս՝ անուշ լեզու մը կ'ունենայ, ամէնն ալ մտիկ գնել կու տայ: Իսկ անոնք՝ որ իրենց խելքը իրենց ճարտասանութիւնը կը բանեցընեն յատուկ ասոր համար որ՝ մարդ բամբասեն, ու վարպետ կերպով մը բամբասեն, անանկ որ լսողները զարմացընեն, ասոնց վրայ խօսք չի բանանք, վասն զի խօսքերնիս կ'երկըննայ, հապախմաստունին խօսքովը գոցենք. « Լաւ է տգիտի « որ գնայ միամտութեամբ իւրով, քան անզգա- « մին որ շաղաւաշուրթն իցէ »: Առակ թԹ. 4: Եւ թէ « Այր անզգամ. . . ի վերայ շրթանց « իւրոց գանձէ հուր »: ԹԶ. 27:

Այս լեզուազարութենէ ինչե՛ր կը հետեւի, ի՞նչ անկարգութիւն, ի՞նչ փրաս, չեմ՝ ուզեր

Հոս մէկիկ մէկիկ յիշել. թէ որ ծառայ ունիս՝
ծառայ կ'ուզեն հանել (այարտմիշ ընել). թէ
որ ամուստէր ես՝ ամուսիգ անունը կը կտարեն.
Թէ որ վարձուոր ես՝ ամուստիքս՝ քեզ կը բամ-
բասեն. թէ որ դուն քեզի նստած առանձին
կ'աշխատիս՝ գէշ կ'ընես կ'ըսեն. թէ որ հասա-
րակաց մէկ աղէկութիւն մը ընես՝ գէշ կ'ընես
կ'ըսեն:

Շատ մարդու վրայ կը զարմանանք որ՝ ին-
չու հայու ազգը թողեր են բոլորովին ելեր՝ օ-
տար ազգի հետ խառնուեր են. ոմանց այս լի-
զուագարութիւնն է պատճառ: Շատ բամբաս-
ուեր է այն մարդը իր քովիներէն. շատ ապե-
րախտութիւն (նամքեօտութիւն) տեսեր է իր մօ-
տիկներէն. անկէց գժարը գալէն (խահր ընե-
լէն) գլուխս քաշեմ՝, ասոնց սրտադողը չիմա-
նամ՝ ըսելով՝ հեռացեր մէկդի է գացէր:

Ասանկով այս բամբասանքն է պատճառ՝ որ
մեր ազգին մէջէն շատ խելացիները գուրս
հանել կամ՝ մէկդի քաշուիլ կու տայ: Թէ որ
ասանկ երթայ, բամբասելը՝ ուրիշի վրայ չար
խօսիլը քշէ, շատ մարդ մէկդի պիտօր քաշուին,
շատ մարդ պիտօր զատուին. ասեն պիտօր գայ
որ՝ անապատի պէս զատ զատ պիտօր նստին,
որ լեզուագարներէն չար խօսողներէն խալըսին:
« Լաւ է բնակել առ անկեան ի ներքոյ օդոյ,
« քան ի բաեալս անիրաւութեամբ, և ի տան
« խառնակութեան »: Առակ. ԽԱ. 9: 2: « Լաւ
« է կոչունք բանջարեղէնք սիրով և չնորհիւ,
« քան զուարակ ի մերոյ թշնամութեամբ »: ԺԵ.
17: Նոյնպէս « Լաւ է պատառ մի համով խա-
« զաղութեամբ, քան զտունս լի զենլեօք և բա-
« րեօք թշնամութեամբ »: ԺԵ. 4: Նայէ հիմա

ինչ կացութիւն հասաւ ազգը՝ Ազգ մը շէննալու համար կ'ուզուի ընկերութիւն, ընկերութենով կ'ըլլայ հասարակաց բարիներ, կենցաղօգուտ գործեր, այս չար լեզուները սրատճառ կ'ըլլան որ մեր ազգը ընկերութենէ կը զատեն, խելացիներէն կը զրկեն, «Երանի թէ մտաակտուր «խակ լինէին» որ զձեզն խռովեցուցանեն» Գաղ. Ե. 12:

Մէկ կարգ մը մարդու չի կայ որ՝ այս շարակեզուներէն խալըսի. մեծերը վար կը զարնեն, սղախիկները վար կը զարնեն. գուրս ելլողը վար կը զարնեն, ներսը նստողը վար կը զարնեն. մէկ սուտ սօփիութիւն մը ձեռվրնին են աւեր, անով իրենք իրենց խղճմտա՛քը կը շտկեն, իբր թէ բարի նախանձէն կը զարցեն, Բայց եզրայրներ, խղճմտանքաւոր եզրայրներ, մեռնելու ատեննից կարծեմ՝ թէ շատ ուրիշ կերպով մտածել ունիք. կարծեմ թէ փրկութեան չէք կրնար հասնիլ:

Այդ քու սօփիութեանց վրայ է, որ խմտտունը Առակ. ԺՎ. 12. գողացընելով կը զուրցէ, «էն ճանապարհք որ թուին մարդկան թէ ուրիշ իցեն, բայց կատարած նոցա երթայ յաւաակս գժոխոց»: Գուն ուրիշ չարութիւն ունիս քու սրտից մէջը ծածուկ, սօփիութիւնը գրօշակ բացեր ձեռքդ բռնե՛ր ես, անով քուներսի չարութիւնդ բարիի տեղ երեցընել կ'ուզես: Վասն զի առաջ ազգը քեզ գլուխ վերակացու չի գրաւ որ, ազգին մէջի եղած անկարգութիւնները վերցընես, ուրիշին պակասութիւնները շտկես: Քեզի ազգը ըստ առածին

կըսէ : Մի՛ զուշրցեր աւն բաւնր որ յիշտես իմ վրայ : Զուշրցէ՛ այն բաւնր որ գիտես քու վրայ : Քենէ ազգը այս կը սպասէ որ՝ քու կին ձեռքէդ եկած աղէկութիւնը ընես ազգին , չէ՛ թէ ուրիշ մարդ ի՛նչ պակասութիւն կ'ընէ տուն շինելուն վրայ , հարսնիք ընելուն վրայ , մէկէնիմէկ հարստնապուն վրայ , իր վարմունքին իր ելլալու նստելուն վրայ , մէկիկ մէկիկ խօսիս , ասոր աւնոր մեղազրեա :

Երկրորդ՝ այդ բարի նախանձը՝ սօփիութիւնը՝ այն ատենը աղէկ կ'ըլլայ՝ երբօր ճշմարիտ եզրայրօտութենէ գայ . որ է զուտ սրբտանց ուզել եզրօրդ բարիքը՝ եզրօրդ օգուտը . քու առ կերպ ատանկ մարդիկնեբու՝ ատանկ պարագաներով զուրցելդ եզրօրդ պակասութեան վրայ , մեղազրելդ , մեծցընելդ՝ յայանի պիտոր ցուցընէ աստուծոյ գատաստանին առջին որ չի գար ճշմարիտ եզրայրօտութենէ , հապա մտնաւանդ սրտիդ մէջը մէկ ծածուկ նախանձ մը՝ մէկ չի քաշել մը՝ անկէց մէկ հակառակութիւն մը ունիս անոր վրայ , բայց սնանկ ծածուկ որ գուն ալ չես իմանար . խղճմտանիդ քննելու ատենն ալ չես կրնար իմանալ , վասն զի վտխուած (թէ պատիլ եղած) վրան սօփիութեան շուրջառը առած անանկ կ'երկնայ քեզի , սատանային գործը հրեշտակի գործ կ'երկնայ , ստութիւնը ճրջմարտութիւն կ'երկնայ , անմտութիւնը իմաստութիւն կ'երկնայ : Այն ծածուկ նախանձէն՝ սրտիդ մէջի հակառակութենէդ կու գայ , ինչ որ գուն միտքդ գրեբ ես որ՝ ճշմարտութեան համար կը զուրցես :

« Ապա եթէ նախանձ , և դասնութիւն , և
« հակառակութիւն ունիցիք ի սիրտս ձեր , մի՛

« պարծիք սուտ աննել զճշմարտութիւնն. ոչ է
« իմաստութիւնս այս իջեալ ի վերուստ, այլ
« երկրաւոր, շնչաւոր, և զխաղան »: Յակ. Գ.
14: Ձի խարէ ձեզ ձեր ազօթասիրութիւնը,
ձեր ջերմեռանդութիւնը, ձեր ծամակացութիւ-
նը՝ որք են սուտ. վասն զի ինչուան որ եզրօրդ
վրայ ճշմարիտ սէր չըլլայ սրտիդ մէջը, առ-
տուածասիրութիւն չի կրնար ըլլալ, Աստուծոյ
սէրն ալ եթէ չըլլայ՝ ամէն բանը պարսպ է
կը կանչէ Պօղոս առաքեալը Ա. կորն. ԺԳ. կար-
դա՛ բոլոր գլուխը: Անոր համար այդ բարի նա-
խանձը, այդ սօփիութիւնը քու վրայդ դարձը-
նէիք, քու լեզուիդ վրայ պահէիք, խիստ աղէկ
կ'ըլլար:

Չորքօրդ՝ այս շար խօսիլը՝ լեզուադարու-
թիւնը մեր ազգին՝ կու գայ մէկ ուրիշ պակ-
սութենէ մը, որ է Բերանարացութիւն. և է
մէկ պակասութիւն մը ընդհանուր, չես կրնար
գանալ մէկ մարդ մը գոց բերան նաև հազա-
րաւոր մարդկանց մէջ: Մէկ պակասութիւն մը
անանկ ընդհանուր՝ որ չի կարծած մարդիկնե-
րուն վրայ ալ կայ. նաև այն մարդիկնեւուն վը-
րայ՝ որոնց պարօք էր որ՝ գոց բերան ըլլային:
Ինչ կը տեսնան՝ կը զուրցեն. ինչ կը լսեն՝
կը զուրցեն. խօսոյն զուրցենք կ'ըսեն, ապա թէ
ոչ մարիլ կու գայ վրանին. սրտերնուն մէջը իբր
թէ որդ մը կ'իմանան, որ եթէ զուրցելու չըլլան,
պիտոյր ուտէ զիրենք. կը նեղին կը սխմուին,
պէտք է զուրցեն որ հանդչին:

Ասանկնեւրուն այս է գէշը՝ որ ամենեկին
խղճմտանք չեն ընեք իրենց բերանարացութեան

վրայ, ինչու որ՝ մեր միտքը չար չէ կ'ըսեն, մենք վար զարնելու համար չենք խօսիր կ'ըսեն, հասա տեսածնիս լսածնիս կը պատմենք, մեր զուրցելը՝ պատմել է, պատմելով ի՛նչ կ'ըլլայ կ'ըսեն:

Բայց չեն մտնտար որ՝ ասոր անոր պատմելով մէկ բան մը՝ որ իրենց վար զարնել չերենար, քանի՛ տեղ մեծ մեծ մեղքերու պատճառ կ'ըլլայ: Մէկ տան մը մէջ բան մը տեսար, անանկ մարդու կը զուրցես այն բանը՝ որ անկից բոլորովին ծածուկ պահուիլ կ'ուզէին, վասն զի մեծ կռիւ կ'ըլլայ անկէց: Գուն կը գովես մէկին շինած տունը՝ մէկալին վարթամուծ խնը՝ անանկ մարդիկներու առջին՝ որ անկէց վրաս կու գայ տէրերուն, տես հիմա ուր մնաց խղճմտանք չընելդ:

Սիրող աղէկ է, մանաւանդ թէ սէր ունէիր, բարեկամութիւն ունէիր, սիրելէն գովելու համար ըսիր պատմեցիր անոր վարթամուծ խնը՝ բայց անիկայ մեծ փորձանքի եկաւ քու բերանարացութեանդ համար, ի՛նչ բարեկամութիւն եղաւ ասիկայ, ասանկներուն Սնխելք բարեկամ բսելու է:

Գուն հաս բան մը տեսար, գացիր անոր ազգականին տունը տեղնիտեղը պատմեցիր, վասն զի անտարբեր բան մըն էր, ի՛նչ կ'ըլլայ այս պատմելովս ըսիր, բայց այս ելաւ որ՝ ազգական ազգականի հետ՝ տուն տունի հետ մէկմէկու ձգեցիր, մէկմէկու հետ սրդողեցան, իրարմէ պաղեցան: Տեսար հիմա քու բերանարացութեանդ պտուղը:

Որչափ կռիւ կ'ըլլայ մտախններու մէջ՝ ազգականներու մէջ՝ գրեթէ ամէնն ալ բերանա-

բացութենէ կու գան. վերցնու բերանաբացները՝
որ ինչ տեսան, ինչ լսեցին՝ չի զուրցեն մէ-
կալին տունը, կը վերնան ամէն կռիւները:
« Լեզու փոքր ինչ անդամ է՝ և մեծամեծս բար-
« բառի... լեզու հուր՝ զարդ անիրաւութեան,
« լեզու հաստատեալ է յանդամն մեր՝ որ զա-
« մենայն մարմինն ապականէ... Ամենայն բնու-
« թիւն գազանաց և թռչնոց և սողնոց՝ և որ
« ի ծովու են, հնազանդեալ է և հնազանդի
« մարդկեղէն բնութեան, բայց զլեզու մարդկան
« ոչ որ կարէ հնազանդել, զչարն և զանկարդ,
« և զլի թունօք մահարերին »: Յակ. Գ:

Ձի մտածելով պատմեցի կ'ըսես. կռիւնին
տեսնալէն ետև ցաւեցար զուրցելուդ վրայ. ես
եթէ գիտնայի՝ չէի զուրցեր կ'ըսես: Բայց ինչ
օգուտ, առաջ ընել ետքը ցաւիլ. պէտքը չէր
որ առաջ մտմտայիր՝ թէ հազար բան կրնայ
ըլլալ, ես ամէն բանը չեմ գիտեր, իմ տեսածս
ուրիշի մը տուն եթէ զուրցեմ, թերևս խօսք
կը ծնանի, կռիւ կը հանէ, անուն կը կոտորէ.
Հիմա բրածիդ կը ցաւիս, խօսածդ ետ չես
կրնար դարձընել, գնաց ամէնուն բերանը ծա-
ւալեցաւ: Քուկին բրածդ կը նմանի մէկ մար-
դու որ տուրակով յարդը (սամանը) մինարէին
գլուխը հանէ, անկէց պարպէ վար թափէ,
հովը կ'առնէ հազար տեղ կը տանի. ինչ հեշտ
(խօսք) բան ինչ ալ ազուօր տեսնելու բան, բայց
ետքը ուղինայ նորէն ժողովել, տուրակի մէջ առ-
նել, ինչ գժարին բան, երկու իրեք հատը հազիւ
կրնայ ժողովել. գնաց տարածուեցաւ ամէն տեղ,
ճար չի կայ ժողովիլ:

Ախ՛ ինչ ընելու է այս բերանաբացներուն
ձեռքէն խալըսելու համար. վասն զի մէկ մարդ

մը չի խալըսիր, մէկ դիպուած մը չազատիր։ Այս է զարմանալին որ՝ Ստանպօլ քաղաքը շատ մեծ քաղաք է, ամառը մանաւանդ իբր թէ աւելի կը մեծնայ աւելի կը տարածուի՝ գեղերը ցրուելուն պատճառաւ, այնչափ որ կրնայ ըսուիլ թէ, Ստանպօլին ամբողջական մեծութիւնը՝ միայն երկանութիւնը առնելով՝ ուր տեղուանք որ կը ցրուին ամառը մեր ազգէն, իրեք ժամուան ճամբայ կը քշէ։ Հիմա այսչափ մեծ երկայն քաղքի մէջ մէկ դիպուած մը իմացընելու՝ գոնէ իրեք օրուան կարօտ պիտոր ըլլայ կ'ըսես. բայց լսէ զարմացի՛ր, թէ որ դիպուածը այս իրիկուն եղաւ, վաղը քաղքին մէկալ ծայրը ամէնը իմացած կ'ըլլան այս բերանարացիներուն ձեռքովը, մանաւանդ թէ որ դիպուածը վայնասունի բան ըլլայ, ձախորդութեան կամ ֆրասու բան ըլլայ. վասն զի յաջողութեան դիպուածը այնչափ չեն յօժարիր պատմելու։

Պէտք էր պիւթագորեանց լուսթիւնը ասանկներուն պատուիրել. պէտք էր պահք բըռնելէն աւելի՝ լեզունին բռնէին, չի զուրցէին։ Այս մի՛ զուրցեր, այն մի՛ խօսիր, հապա ինչ խօսիմ՝ կ'ըսես. ասոր անոր բանը զուրցելով խօսք կը գտնամ՝ կ'ըսես։ Բայց շատ աղէկ է որ՝ թէ որ խօսիլ չես դիտեր, լուռ կենաս մտիկ դնող ըլլաս. վասն զի քու ասանկ խօսիլսիլներէն մեծ կախներ՝ չի կարծած չարկքներ փորձանքներ կ'ըլլան։

Հինգերորդ՝ այս բերանարացութիւնն ալ կու գայ մէկ ուրիշ պակսութենէ մը՝ որ է Հետաքրքրութիւն (վախութիւն ըլլալ)։ « Շրջողք

« տանէ ի տուն, և ոչ միայն դատարկք և Հե-
« տաբրբրբր. և (յայնմանէ) խօսին, որ ինչ ոչ
« է պիտոյ » : Ա. Տիմ. Ե. 13, Հետաբրբրբրութիւնը
դատարկութեան հետ մէկ տեղ պատճառ գրաւ
առաքեալը բերանաբացութեան, որ կը խօսի
այն բաները՝ որուն վրայ պէտքը չէր խօսիլ. և
ուսկից մէկ օգուտ մը չելլար :

Այս հետաբրբրբրութիւնը բերանաբացներուն
կ'ըլլայ նիւթ (սերմայէ) մը իրենց բերանաբա-
ցութեան, տնէ ի տուն ասոր անոր քով քա-
լելով կը հարցընեն կ'իմանան ի՞նչ է եղեր, ի՞նչ
կ'ըլլայ. ասով իբր թէ իրենց (սերմայէ) նիւթ
մը կը ժողվեն. և անկից կը հետևի խօսիլ այն
բաները՝ որ պէտքը չէր խօսիլ :

Ասանկով մէկ կծիկ մըն է, որուն ծայրը
կը բացուի հետաբրբրբրութիւն. հետաբրբրբրու-
թենէ կու գայ բերանաբացութիւն. բերանա-
բացութենէ կու գայ բամբասանք. վասն զի մեծ
մասը բերանաբացներուն՝ ուրիշին պակասու-
թիւնները խօսիլ է. բամբասանքէն կու գայ
պաղութիւն կամ՝ ատելութիւն մէկին մէկային
վրայ. ետքը անկէց ազգին մէջը կ'ըլլայ այն
պաղութիւնները այն ատելութիւնները որ վե-
րը զուրցեցինք. մասնաւորէն կ'ըլլայ ընդհա-
նուր ազգային : Ո՞ւր կը մնայ հիմա ազգասի-
բութիւնը կամ՝ հայրենասիրութիւնը :

Ասոնք ամէնն ալ փոքրոգիի պակասութիւն-
ներ են, որ չեմ գիտեր ուսկից են մտեր մեր
ազգին մէջ. գուցէ (պէլքիմ) շատ գերութեան
տակ մնալէն : վասն զի շատ պակասութիւններ
կան՝ որ իրաւ գէշ են, բայց մէկ վեհանձնու-

թենէ մը մէկ քաջութենէ մը կու գայ, իսկ այս հետաքրքրութիւնը, ուրիշի վրայ բամբասելը՝ մէկ պզտիկ սրտի մը պակասութիւններ են, որուն մէջը մէկ աղէկ բան մը չի կայ, և մարդս պէտք էր ինքնիրեն մեծ ամօթ սեպել:

Վեցերորդ՝ վերողբեալ անկարգութիւններէն կը հետևի Բանասարկութիւն, որ է մէկին խօսքը մէկալին տանելով իրարու հետ ձգել երկու հոգի կամ՝ երկու տուն: Թէ ի՞նչ չարիքներ առաջ կու գան ասկէց՝ ի՞նչ գատողութիւններ, կարծիքներ, ատելութիւններ, երկայն կ'ըլլայ մէկիկ մէկիկ հոս զուրցելը՝ հերիք ըլլայ ինչ որ վերը քիչ մը յիշեցինք: « Նենգութիւն կայ « ի սրտի չարանիւթի »: Առակ. ԺԲ. 20: Բայց « Որ գրգռէ զբանս՝ ոչ ապրեսցի, մանաւանդ որ վարէ զբանս որ ոչ իւր իցէ... որ բորբոքէ զչարութիւն ընկերաց, և որ յուզէ զչարութիւն կորիցէ »: ԺԺ. 7, 9:

Եօթներորդ՝ կը հետևի Երեսպաշտութիւն. առջևէն մէկ կերպ մը խօսիլ, ետևէն մէկ ուրիշ կերպ մը: Մէկ երեսպաշտութիւն մը կայ որ՝ կը բռնադատի (զօռի կ'իյնայ), անանկ ամէնալէն երեսպաշտութեամբ մը կը խօսի. այս չարը թեթեւ չար սեպենք, բայն այն է մեր ազգին մէջ մտած երեսպաշտութիւնը՝ որ պատճառ մը չեղած ինքիրեն երեսիգ կերպ մը կը խօսի, ետևէգ մէկ ուրիշ կերպ մը. երեսիգ կը գովէ բարեկամ՝ կը ցուցընէ, ետևէգ կ'երթայ ուրիշին վար կը դարնէ:

Գուն անիկոյ սրտանց բարեկամ կարծելով, քուկին սրտինդ կը բանաս, անիկոյ ուրիշին տունը կ'երթայ մէկիկ մէկիկ կը զուրցէ, ու վար զարնելով կտարելով կը զուրցէ. անով անտարբեր բաները անմեղ գործերը մեծ հետևութիւններ կը բերեն, մեծ շարիք կը ծընանին:

Այս ի՞նչ կացութիւն (հալ) հասանք, այս ի՞նչ ցած ու անարդ անկարգութեանց մէջ ընկանք, որ ինչուսն մեր քովի ազգերնիս մեր վրայ կ'աւրտին զարմանալով մեղադրելով, կորսնցուցինք ուրեմն եզրայրախրութիւննիս, կորսնցուցինք ուրեմն քրիստոսնէութիւննիս. վասն զի քրիստոսնէութիւնը կեցընողը եզրայրախրութիւնն էր, քրիստոսնէութիւնը վիցընողը վերջացընողը պիտոր ըլլայ եզրայրատեսցութիւնը. մենք ուրեմն ամենէն առաջ կորսընցուցինք:

Այս լերինք Աբարատեան, լերինք Բիւրակնեան (Պինկէօլին), ձեր գլխէն մէկ անուշ հով մը կը փչէ՝ որ գրախտին հովերն են. ձեր վըրայէն անանկ անուշ ջուրեր կը բխեն՝ որ գրախտին ջուրերն են, ձեր բոլորալիքը նստան բնակեցան այն առջի մարդիկները՝ որ ուրիշ բան չէին գիտեր բայց եթէ անուշ կենակցութիւն, սէր, միարանութիւն, մէկմէկու հասնիլ, մէկմէկու բարիք ընել. այն մարդիկները որ չէին գիտեր նախանձ, տարածայնութիւն, ատելութիւն, մէկմէկու սիրտ կտարել, հապա բոլորովին հանդարտութեան բոլորովին հանգստութեան խաղաղութեան մէջ կը փայելէին:

Հիմա ի՞նչ ժանտ հով փչեց ձեր վըրայէն որ այս ամէն աղէկութիւնը բոլորովին վերցուց

տարաւ մեր մէջէն՝ որ անոնց հարազատ սրբ խքն
ենք, մեր մէջէն՝ որ անոնց մօտիկ արխն ենք,
Ո՛ր ատեն, որ օտար մարդիկներ մեր մէջը
խառնուելով այս ցած անկարգութիւնները մը-
տուցին, մեր առջիններուն բնութեանը բոլորու-
վին ներհակ բաներ խտրեցին ու արմատացու-
ցին, որոնք շենք կրնար վերցընել ոչ քարոզչաց
բաներով, և ոչ սուրբ Գրոց խօսքերով, Բաճախ
կենսակցութիւնը որ այն ատենը պատճառ կ'ըլ-
լար մէկզմէկ սիրելու, հիմա նոյն յաճախ տես-
նուիլը պատճառ կ'ըլլայ տակութիւն թշնամու-
թիւն ձգելու:

Այն երբ պիտի ելլեն այն դպրաստաննե-
րը, այն ճարտար վարպետները, որ պզտիկուց
ազաքը միշտ կրթելով, միշտ խօսելով, շակեն
վերցընեն անոնց արխնէն այս անկարգութիւն-
ները:

Ութերորդ՝ այն նախանձէն որ վերը յի-
շեցինք, կու գայ անդթութիւն մը, որ իր
բանը շինցնելու համար՝ ամենին չինայիր, որ
ընկերին ինչ փաստ կ'ըլլայ. մանաւանդ թէ ինքը
ընկերին փաստը կը փնտռէ. չի կրնար քաշել
իր ազգին մեծի մը վրայ վարթամութիւն տես-
նել. կը նայի որ լեզուազարելով այնչափ խօսի
որ՝ որոնց պէտքը չէ՝ անոնց ակաճն ալ հաս-
ցընէ, անոր փաստ մը բերէ, վար լինայ, ինքը
տեսնէ, հանդչի, թէեւ իրեն մէկ շահ մ'ալ
չըլլայ:

Այս կերպ նախանձ, այս կերպ անուիլ,
բամբասակ, անդթութիւն ցուցընել՝ իրաւի որ
աղայական կերպ է, և ոչ մեծցած մասուն մար-

դու, վասն զի չի մտմտայէն կու գայ, և այն աղայական կերպը իր մօտիկներուն իր ազգին վրայ կը բանեցընէ, ուրիշ ազգի առջև իր ազգը կը կոտորէ վար կը զարնէ: Այս կերպս իրաւի չի կայ ուրիշ ազգաց մէջ: «Ամենայն օրէնք ի «մի բան կատարին, ի սիրեացեան զընկերս քո «իբրև զանձն քո, ապա եթէ զմիմեանս խա- «ժատիցէք և ուտիցէք, զգոյշ լերուք, գուցէ «ի միմեանց սատակիցիք» : Գաղ. Ե. 14: Ամենուն բերնէն կը լսուի որ՝ սրացաւ մարդ չի կայ հիմա, և իրաւ է, վասն զի խիստ սրացաւ կարծած մարդդ ալ երբ տեղը կու գայ, իր բանը նայելու համար քու վրադ ամենեկին չի խղճար:

Ասնք ամէնը եզրայրսիրութեան գէժ են, բայց կայ ուրիշ սպարազայ մ'ալ որ՝ շիտակ ազգասիրութեան ու հայրենասիրութեան գէժ կ'ըլլայ, վասն զի շատ հեղ անգթութիւնը՝ իր ազգէն եզոյներուն վրայ կը ցուցընէ, սրացաւութիւնը՝ օտար ազգէն եզոյներուն վրայ կը ցուցընէ:

Իններորդ՝ նախանձէն ու զիրար չի քաշելէն՝ կը հետևի ուրիշ անկարգութիւն մը՝ որ է մեծ ու սղտիկ չի ճանչնալ թէ որ հաւատար իր հաւատարը չի կրնար քաշել, ալ աւելի չի կրնար քաշել իրմէ մեծը: Տես հիմա ասկէց ինչ ուրիշ անկարգութիւն ալ կը հետևի, որ է Անհնազանդութիւն, մեծի մտիկ չի գնել, անկարգութիւն մը՝ որ ուրիշ ազգաց մէջ թէ որ գիպուածով կ'ըլլայ, մեր ազգին մէջ ընդհանուր սովորութեան պէս է:

Այս անհնազանդութենէ կը հետևի որ՝ այն

ամէն հասարակաց աղէկութիւն որ՝ ընկերութեամբ շատուոր մէկ տեղ աշխատելով պիտի ըլլար, չի կրնար ըլլալ մեր ազգին մէջ. անոր համար զրկեալ կը մնայ մեր ազգը հասարակաց աղէկութենէ, կենցաղօգուտ գործերէ. ինչու որ ընկերութեամբ գործք մը չի կրնար ըլլալ, և չի կրնալովը՝ այն կենցաղօգուտ գործքերն ալ չեն կրնար ըլլալ, որ ընկերութեան կարօտ են:

Ասկէց է որ՝ պզտիկ ժողովներ ալ տասը, տասուերկու հոգիի հասարակաց պիտոյքը հոգալու՝ շատ դժուարութիւն կը քաշէ մեր ազգին մէջը գիմանալու. (որ ուրիշ քովի եղած ազգերու մէջ բան մը չի սեպուիր). չի կրնար ալ այն գործը հանգիստ հոգալու՝ որուն համար որ ժողովուած են, ինչու որ՝ նոյն ժողովակաւնաց մէջն ալ կը մտնեն այն պատճառները՝ որ վերը յիշեցինք, զիրար չի քաշելը, իրարմէ դժարիւր (խահրլանմիշ ըլլալը):

Ասանկ մեծ ու պզտիկ չի ճանչնալու անկարգութիւնը խիստ փաստակար բան մը կ'ըլլայ. վասն զի իր փասը մէկ հոգիի չէ՝ շատ հոգիի է, կ'աւրէ ամէն միաբանութիւնը, Բայց եթէ հարցընես՝ այս պակասութիւնը մեր ազգին մէջ՝ մեծին վրայ է աւելի, թէ պզտիկին վրայ, պատմութիւնը կը ցուցընէ՝ որ աւելի մեծին վրայ է:

Վասն զի մեր ազգին մէջ մէկը մեծ եղածին պէս, կամ իշխան, կամ հրամայող, գոռոզութիւն մը կ'ունենայ. կ'ուզէ իր հպատակողներուն պզտիկներուն վրայ դատաւորի պէս իշխել, գերիի պէս զանոնք գործածել. (ասոր վրայ շատ օրինակներ կրնայի բերել մեր ազգին պատմութենէն), Բայց իշխան եղողը ասոր ներհակը

պիտի ընէր . անոր համար խորհնացին իր ողբին մէջ՝ ամէն վիճակի մարդիկն յիշելով , իրենց գործերէն՝ իրենց անուններ կու տայ , երբոր մեր իշխանները կը յիշէ՝ աշխարհաւէր կը կոչէ զանոնք : վասն զի պէտք է իշխանի ու մեծի՝ հօր պէս հոգալ նայիլ , իրմէ պզտիկին ազէկութիւն ընել , և ոչ թէ հրամեւ , իշխել , յափըշտակել . ուսկից պզտիկին ալ կու գայ յանդգնիլ , ու անիկայ մեծի տեղ չի գնել . անկէց կը հետեի աշխարհին աւրիլը :

Մէկ պատճառն ալ՝ որ մեր ազգը օտար ազգին ազէկ հնազանդութիւն կ'ընէ , այս է որ՝ օտար ազգին իշխաններուն մէջ աւելի անուշ կառավարութիւն մը կը տեսնէ , որ մեր ազգի մեծերուն մէջ չի կայ :

Սյառի գրելէս կ'իմացուի որ՝ մեր ազգը չունենալով հայրենասիրութիւն կամ՝ ազգասիրութիւն , զրկուած է այս ազէկութիւններէն , այս առաքինութիւններէն , որք են խաղաղութիւն , հանգստութիւն , արդարութիւն , բարութիւն , հեղութիւն , խոնարհութիւն , եղբայրսիրութիւն , բարեկամութիւն , մեծազօրծութիւն , և այլն : Ի՞նչ խեղճութիւն , ի՞նչ թշուառութիւն ամբողջ ազգի մը . վասն զի ասոնք հիմն ու արմատ (թէմէլ ու քօք) են մարդուս կեանքին հանգստութեան , մարդուս կենակցութեան ու վերին իմաստութեան : « Իսկ վերին իմաստութիւնն նախ զի սուրբ է , սպա խաղաղարար , « հեղ , գիւրահաւան , լի ողորմութեամբ և « պտղովք բարեաց , անխիղճ , առանց կեղծա- « ւորութեան , ստուղ արդարութեան խաղա-

« զութեամբ սերմանի այնոցիկ՝ որ առնեն զխա-
« զազութիւն » : Յակ. Գ. 17 : Ի՞նչ դեղ ասոր,
ուրիշ չի կայ՝ բայց եթէ մէկ անհատ անձ մը
չի նայի պիտի ամենեին ուրիշի վրայ, մինակ
իր վրայ նայելով պէտք է զինքը շտկէ . ի-
րեն եզրայրսիրութիւնը ու ազգասիրութիւնը
պիտի ցուցընէ միայն Աստուծոյ համար, վասն
զի մարդու համար եթէ ընէ՝ պարասպ կ'ելլէ,
գովասանք չի լսէր՝ քամահրանք կը լսէ : Ու-
րեմն իր միտքը զուտ Աստուծոյ համար պիտի
ըլլայ, և այնպէս նայի որ ի՞նչ անկարգութիւն-
ներ, որ գրինք վերը՝ անոնց մէջ զինքը շտկէ .
և անոնց ներհակը ընել նայի :

Պինա առաջ՝ հոս գրած խրատս իր վրայ
տանի, ուրիշին վրայ չի տանի :

Երկրորդ՝ վերցընէ իրմէ այն փոքրոգիութե-
թիւնը ըսեմ՝ այն փափկասրտութիւնը, որ է
պզտիկ սիրտ ունենալը, մէկ պզտիկ խօսքէ մը՝
մանտրտիկ մունտրտիկ գիպուածներէ մը սիրտը
չաւրէ, եզրօրը վրայ չի տօտտի . ամէն բանէն
չառնուի, սրտնեղութիւն չի բերէ իրեն, որ է
պատճառ ամէն անկարգութեանց, որ վերը յի-
շեցինք . հապա անոր տեղը վեհանձնութիւն
մը ունենայ :

Երրորդ՝ իրեն միտքը խօթէ (խանտրմիշ
ընէ), որ իրաւ տղայական նախանձ մ'է,
մարդու անվայել, իր ազգէն մէկի մը մեծնելը
առաջ գալը չի քաշել, մէկի մը փարթամանա-
լուն վրայ սրտնեղիլ՝ չտես՝ մարդոց պէս, մէկի
մը վրայ գովասանք լսածին պէս դժարիլ, հապա
մանտուանդ մեծ սիրտ ըլլալ՝ ուրախանալ ընկե-
րօժը ազէկութեան հարստանալուն ու առաջ գա-
լուն վրայ, որուն վրայ կեցած է բոլոր բնական

և աստուածային օրէնքը, և սրուն վրայ այսչափ խրատներ լսեր ես և կը լսես հին և նոր կապարանին մէջ, « Ըբ' լիցուք սնապարծք, մի-
« մեանց ձայն տալոյ, և ընդ միմեանս նախան-
« ձեղոյ » Գաղ. Ե. 26 :

Չորրորդ՝ լեզուիդ վրայ մեծ կատանք մը գի'ր, որ ամենեին գէշ չի խօսիս ընկերոջդ վրայ, անոր սրակասութեան վրայ չի խօսիս, ալ աւելի տունի մը պակասութեան վրայ, բազմութեան մը վրայ, քաղաքի մը վրայ. պինտ ետքը լսեմ' ազգիդ ու հայրենեացդ վրայ, կ'ելլես ուխտ կ'ընես հետու ժամեր երթալու, բուպիկ երթալու, որ Աստուած սրտիդ խնդիրքը կատարէ, բայց ասոր տեղը ուխտ ընէիր, որ ամենեին ուրիշին պակասութեան վրայ չի խօսիս զոնէ տարի մը, զոնէ չորս ամիս մը, շատ աւելի ընդունելի կ'ըլլար Աստուծոյ, Գիտցի'ր որ թէ որ լեզուդ չես բռնած, ուրիշ մէկ պակասութիւնդ ալ չես բռնած, մտրմինդ ալ չես զսպած, անով ամէն բրած ազէկութիւններդ պարտազ են, զոն գրեզ կը խարհուս իսկ թէ որ լեզուդ՝ որ է ըսել խօսքդ բռնես՝ ամէն մտրմինդ բռնած կ'ըլլաս. անով կատարեալ կ'ըլլաս. Ես չեմ' ըսեր ասիկայ, Յակոբոս աստրեալը կ'ըսէ. Գ. 3 : « Եթէ « որ բանիս (խօսքով) ոչ յանցանիցէ, նա է « մտրդ կատարեալ, որ կարողն է սանձահարել « (բռնել, զսպել) զամենայն մտրմին իւր » Կարգաւ բոլոր գլուխը, ու մտածէ քու վրայ աս-
նելով :

Հինգերորդ՝ զոն ուրիշներուն բամբասանքէն խալլտելու համար, նայէ որ՝ առիթները (սեպէտիները) վերցընես, վարձուոր ունենալ տանը մէջ, երկու իրեք անուոր մէկ տեղ նստիլ,

մեծ պատճառ կ'ըլլան բամբասանքի, Գրայիի
հետ միջնագուսն ունենալ, շատ պատճառ կ'ըլ-
լայ բամբասանքի, Ծառայ ունենալ, կամ ծա-
ռաները շուտ շուտ փոխել, պատճառ են բամ-
բասանքի, վասն զի բամբասանքին շատը ծա-
ռայներէն կ'ըլլայ, Շատ տեսնուիլ ասոր անոր
հետ ու խօսակցիլ՝ նոյնպէս բամբասուելու պատ-
ճառ կ'ըլլայ :

Վեցերորդ՝ որովհետեւ վերողրեալ շատ պակ-
սութիւնները առաջ կու գան մտղձէ, արամու-
թենէ, գասնութենէ, նայէ որ՝ զուարթու-
թիւն մը ունենաս, իրաւ որ արամուլի աշխարհ
մ'է եղեր, բայց զխաբով, որ ամէն բան Աս-
տուծոյ կամբովը կ'ըլլայ, քու կամքդ Աս-
տուծոյ կամբին համաձայնելով Աստուծոյ ձգէ
ամէն բանդ : Քեզի օրինակ ըլլայ քովի ազգդ .
նայէ որ թէպէտ քրիստոնեայ չէ, բայց ամէն
բանը Աստուծմէ կու գայ բտելով, ի նշովէս զինքը
մխիթարեալ կը պահէ ամէն իր նեղութեան
մէջ, իր աղքատութեան մէջ, և հանգիստ
կեանք մը կը վարէ : Ո՛րչափ աւելի քեզի պէտք
է ստիկայ, որ քրիստոնեայ ես, Քրիստոսի տէրն
մերոյ ապօքրածները պէտք է որ պահես :

Եօթներորդ՝ ձեռքէդ եկած աղէկութիւնը
ըրէ եզրօրդ . եզրայրսիրութեան գործ է քա-
ղաքական բանի մէջ, երբոր կը տեսնես որ
աղքատութիւնը ախրեր է ազգին վրայ . այս աղ-
քատութիւնը իրաւ տանիս ձախարդութենէն
է, բայց կայ ալ, որ միայն ծուրութենէ է,
կը տեսնես մտրդ մը, սպայ մը՝ որ աշխա-
տանքը ձեռք չտանէր, խելքը չի բանեցրնէր,
բանի մը ձեռք չի գորնէր, ի նշովէս ճարտար-
ները կ'ընեն, անկէց կը մնայ աղքատ : Բայց

ասանկներուն տմանց եթէ տէր կայնող մը ըլլայ կը ճարտարութիւն. ուրեմն եթէ ձեռքէդ կու գայ մի՛ զանց ընէր տէր կայնիլ, ճամբայ ցուցընել, սիրտ տալ, զինքը գործի մը մէջ զնել, որ աշխատի, պարագ չի կենայ, իր ապրուստը գտնէ : Էղբայրսիրութեան և ազգասիրութեան գործ է, երբոր բան մ'ըլլայ հասարակաց ժողովրդեան կամ՝ ազգին ազէկութեան համար՝ այն մարդը առաջ քաշել, այն մարդը բանեցընել, որ նոր յարմարութիւն և ընդունակութիւն ունի այն բանին մէջ :

Ասանկ ալ թէ որ կենցաղօգուտ գործ մը ընես ազգիդ, որ է ընդհանուր ծնողքդ, ա՛նով ամէն եղբորներուդ ըրած կ'ըլլաս, վասն զի ազգիդ մէջն են ամէն եղբայրներդ : Թէ որ ազգիդ վրայ սէր ցուցընես, ամէնուն ալ սէր ցուցած կ'ըլլաս :

Բայց ես ի՞նչ պարագ կը յօգնիմ, պարագ կը զուրցեմ. թէ որ ինչուան հիմա չի մտա ազգասիրութիւն, չի լսուեցաւ հայրենասիրութիւն, ի՞նչ պտուղ պիտի ընեն իմ խօսքերս : Ո՛ւր է նոր լեզու մը, նոր ճարտասանութիւն մը, մէկ գեղ մը՝ որ ազգատեցութիւնը վերցընէ, ազգասիրութիւն խօթէ : Ո՛ւր է այն գիտը՝ որ իր ազգը չսիրողը ազգասէր ընել տայ. մեծ պարգև, մեծ վարձ տալու է այս գլխոնդին :

Ո՛վ Ազգասէրներ ի՞նչ կեցեր է.ք. ելէք, արթնցի՛ք, ձեր պատկերը ցըցուցէք ասանկներուն, որ Ազգասէր ըլլան. ձեր ըրածները ազգին վրայ պատմեցէք ամէնուն, որ ամէնան օրի-

նակ առնեն: Ելի՛ք մեր նախնիներ, տեսէ՛ք քանի՛
որդիքնիդ պառկեր են ազգատեցութեան սրով:
Մէկ հոգիով աշխարհ տակն ու վրայ եղեր է.
մէկ վասակով Հայաստան արեան մէջ թաթ-
խուեր է: Նայեցէ՛ք վերէն երկնքէն մեծն Ներ-
սէս և սուրբդ Սահակ, դուք վերցուցէ՛ք այս
բանս, վասն զի մարդ մը չի կրնար շտկել: Մեր
ազգին մէջ եղբայրսիրութիւն ու ազգասիրու-
թիւն խօթել՝ միայն հրաշքով կրնայ ըլլալ:

Օ Ր Ի Ն Ա Ա

Ազգասիրութեան կամ Հայրենասիրութեան ի պատմութեան. Հռովմայեցոց.

Այս ազգին պատմութիւնը կրնանք ըսել որ բոլորը ազգասիրութիւն կը սորվեցընէ. Հասմայեցիք կրնան ըսուիլ, որ այս աշխարհիս վրայ ուրիշ սիրական բան չունէին՝ որ իրենց ազգը, կամ հայրենիքը. Որտախոս բանաստեղծին այս խօսքը՝ «Քաղցր և գեղեցիկ է վասն «հայրենեաց մեզանիլ», գիտես թէ՛ ամէն Հասմայեցոց սրտին մէջ պզտիկուց տպաւորուած էր. գիտես թէ՛ իրենց ծնանելէն առաջ այս խրատս ունէին, Քնական է գրեթէ ամէն մարդու իր ազգը իր ծնած տեղը սիրել, բայց Հասմայեցոց սրտին մէջը կ'երևի՝ որ այս սէրը ուրիշ կերպով մը տպաւորուած էր. Այնչափ կենդանի էր անոնց մէջ ազգասիրութիւնը՝ որ իրենց հաւատքին հետ կապեր էին, հաւատքի տեղ կը գնէին. ազգի համար պատրաստ էին ամէն նոր բանի ձեռք զարնել ու ընել. ամէն գժար բան քաշելու անձերնին վրայ առնել.

Անանկ գրեր էին մտաց մէջ՝ որ իրենց սպրանքը՝ հանգստութիւնը՝ կեանքը՝ վաստքը՝ իրենց բարեկամները՝ իրենց զաւակները ամէնն ալ պէտք է ազգին համար տալ, ազգին համար ոչնչացուցանել (թէլէֆ ընել), կիկերոն որ Հասմայեցոց պինտ երևելի ճարտասանն է՝ իբրև

յայտնի գիտցուած բանի մը պէս կ'ըսէ այս
խօսքս : « Պէտք է մեզի հայրենեաց համար մեռ-
« նիլ, հայրենեաց համար զմեզ բոլորովին տալ,
« հայրենեաց համար մեր ամէն բանը դնել,
« ու իբր թէ զոհել » :

Պատիկուց այս սկիզբը մտաց մէջ կը խօթէին՝
որ մէկ քաղքըցիի մը պարտքն է իր հայրե-
նեացը իր ազգին ծառայել, թէ և իր հայրե-
նիքը իր ազգը այն քաղքըցիին այն մարդուն
ապերախօտութիւն (քեմիկ) ըրած ըլլայ . այս
բանիս համար կապ մը՝ միութիւն մը կար ա-
մէն բանի մէջ, արուեստաւորաց (էսնաֆներու)
մէջ ալ, պաշտօններու մէջ ալ :

Որչափ ազէկութիւն, ըլլար իրենց անձանց,
այն ազէկութիւնները մէկգի կը նեռէին, իրենց
հայրենեաց ու ազգին ազէկութիւնը վեր կը
դնէին :

Ֆապրիչիոս Գայոս Լուքոս ըսուած մարդը՝
Հռոմայու քօնսուլ եղաւ, որ մենք բղեչիս կ'ըսենք
282 տարի Քրիստոսէ առաջ, ասիկայ շատ յաղ-
թութիւններ ըրաւ ծեծի մէջ, Բիբրոս՝ որ
թագաւոր էր Էբրիոսի, շատ ընծայներ շատ
պատիւներ խոստացաւ ասոր՝ որ իրեն գին
դարձընէ . բայց անիկայ ամէն անոր ընծան
մէկգի ձգեց, որպէս զի անհաւատարիմ չըլլայ,
խարդախութիւն չընէ իր ազգին : Ասանկ ալ
Սամնիդ ըսուած տէրութիւն մը կար Հռոմայեց-
ւոց մօտիկ՝ բայց թշնամի անոնց . ծեծի ասեն
շատ ընծայներ խրկեցին այս Ֆապրիչիոսի՝ որ
իրենց գին դարձընեն, ծեծին մէջը խարդա-
խութիւն ընել տան : Բայց Ֆապրիչիոս այնչափ

կը սիրէր իր հայրենիքը իր ազգը, որ երբոր
ընծայները տեսաւ, իրենց դեսպաններուն (էլ-
չիններուն) առջին՝ ձեռքը տարաւ իր ականծ-
ներուն վրայ, աշուրներուն վրայ, ու իր բեր-
նին վրայ, այս խօսքս ըսելով, քանի որ ես
կ'իշխեմ՝ այս իմ՝ զգայարաններուս վրայ, ձեր
ամէն ընծայնիդ պարագ կն իմ՝ առջիս. իմ
հայրենիքս՝ իմ՝ ազգս է միայն՝ որ աչքիս կ'ե-
րևի:

Այնչափ կը սիրէին Հոռոմայեցիք իրենց
հայրենիքը իրենց ազգը, որ երկու հոգի քանի՛
ատելութիւն, քանի՛ թշնամութիւն ունենային,
երբոր իրենց հայրենեացը իրենց ազգին վրայ
բան (մատտէ) մը կ'ըլլար, այն ատենը իրենց
թշնամութիւնը մէկգի կը ձգէին, կը միաբա-
նէին, սիրով մէկ տեղ կ'երթային, իրենց ազգին
հասարակաց բանը հոգալու համար:

Լիվիոս Սալինադօս հոռոմայեցի՝ խիստ կ'ա-
տէր մէկ ուրիշ հոռոմայեցի մը Ներոն անունով,
վասն զի ատենօք քշուեր էր Հոռոմայէն. ու իր
քշուելուն մեծ պատճառը այս Ներոնին գրգռե-
լովը շատը եղեր էր, երբոր հոռոմայեցիք զԼիվիոս
Սալինադօսը քօնսուլ կամ՝ բզեշխ ընտրեցին,
Ներոնն ալ հետը մէկ տեղ ընտրեցին, վասն
զի ատեն մը Հոռոմայեցւոց գլուխ երկու հոգի
կ'ըլլար քօնսուլ անունով, Հիմա Լիվիոս Սալի-
նադօս անանկ միաբանեցաւ մէկ սիրտ եղաւ
Ներոնին հետ՝ որ չէր երևիր թէ ատենօք
թշնամութիւն մը անցեր է մէջերնին. մտցաւ
անխրատութիւնը, որ Ներոն ըրեր էր իրեն,
մտցաւ իր կարողութիւնն ալ՝ որ կրնար այն

ատենը Ներոնին հատուցում ընկ վրէժը առնել. վասն զի իր հայրենեաց իր ազգին աղէկութիւնը օգուտը շատ վեր կը զնէր իրենին: Ասանկ բան մը չյիշելով, երկուքը մէկ տեղ սիրով հոգալով իրենց ազգը, անանկ աղէկ կառավարութիւն ըրին, որ՝ Բենի ըսուած իրենց թշնամիներուն վրայ ելան, յաղթութիւն ըրին:

Ասանկ ալ Սէմբրոնիոս կրաքքոս հռոմայեցի՝ թշնամութիւն ունէր ուրիշ մեծ հռոմայեցիի հետ՝ որ Շիպիոն ավրիկեցի կ'ըսուէր: Այս Սէմբրոնիոս հռոմայեցուց զատաւոր եղաւ՝ որ Գրիպունուս կ'ըսէին. ասոր օրը երկու հոգի Բէզիլլի ըսուած՝ դատաստան կանչեցին զՇիպիոնը: Հիմա ամէնը կը սպասէին՝ որ Սէմբրոնիոս դատաւոր ըլլալով՝ ատենը գտաւ, իր վրէժը կ'առնէ Շիպիոնէն. բայց Սէմբրոնիոս իր հայրենասէր ազգասէր ըլլալը ցուցուց: Գիտէր կը տեսնէր, որ Շիպիոն շատ կ'աշխատէր իրենց տէրութեանը համար, անոր համար իր ազգին վառաւորութիւնը մեծ սեպելով՝ քան իրեն առանձին քամահրիլը կամ վրէժ առնելով վառաւորութիւն՝ այս խօսքս ըսաւ: Շիպիոն քանի որ հոս է, հեռու է, ես չեմ ուզեր անոր վրայ ամբաստանութիւն բնել. եթէ հոս ալ գայ՝ թող չեմ տար որ դատաստանի կանչուի: Այս ըսելով՝ սկսաւ Շիպիոնին վրայ գովասանք տալ, ինչ աղէկութիւններ ըրեր է ազգին վրայ պատմելով: Այս կերպս՝ այս խօսքերս՝ մեծ զարմանք բերին ուրիշ դատաւորներուն վրայ. նաև ամբաստանողներուն սիրտն ալ անանկ շարժեցին, որ ետ կեցան դա-

տաստան կանչելէն . ամէնն ալ գովեցին Սէմբրոնիտսը :

Ո՛ւր է հիմա այն մեր ազգասէրը՝ կանչենք հոս որ թող գայ տեսնէ . այն ազգասէրը՝ որ առջի բերանը սիրով փափագով մէկ քանի հոգիի հետ մէկ ընկեր կ'ըլլայ, հասարակաց ազգին աղէկութեան գործ մը մէկ տեղ կը սկսի . Քիչ մը անցնելէն ետե՛ ընկերներուն մէկին հետ աւրուածին պէս, այն ընկերէն վրէժ առնելու համար՝ բոլոր հասարակաց գործը կ'աւրէ, հասարակութեան աղէկութիւնը ոտքի տակ կ'առնէ՝ այն մէկ մարդը ոտքի տակ առնելու համար . Ասանկ ազգասէրը մէկ Սէմբրոնիտս մը ամօթ կ'ընէ . մէկ հռոմայեցի կռապաշտ մարդ մը կ'ամէցընէ :

Այս պատմածներս զարմանալի նոր բան մը կ'երևին մեր ազգին մէջ, բայց ասկէց աւելի անոր վրայ զարմացի՛ր որ, հայրենեաց համար՝ իրենց ազգին օրէնքը տեղը երթալու համար՝ ոչ եթէ իրենց առանձին թշնամութիւնը կը ձգէին, հապա նաև զաւակնին բանի տեղ չէին սեպեր, իրենց կամքովը զաւակնին վար կը սեպէին քան իրենց հայրենիքը :

Պրուզոս (ըստ մեզ Բրուտոս) Յունիոս առջի քօնսուլը կամ բղեշխը եղաւ Հռոմայու մէջ իբր 509 տարի Քրիստոսէ առաջ, դուրս հանելով զԳարբուլինիոս, որ եղաւ վերջին թագաւոր Հռոմայու . բայց քիչ մը անցնելէն ետե՛ Պրուզոսին երկու զաւակները Տիտոս ու Տիրերոս՝ ուրիշ ազոց հետ մէկ եղան, խօսք դրին որ՝ նորէն ներս առնեն զԳարբուլինիոս ծածուկ գի-

շերանց: Այս բանս իրենց ծառաներէն մէկը իմանալով, հասկըցուց Պրուզոսին. իրենց գրած թղթերն ալ բռնուեցան՝ որ Դարբուինիոսի կը գրէին:

Շուտ մը այս ապստամբները (զօռպաները) բռնեցին, բանտը դրին, ետքը դատապարտեցին որ մեռնին: Հիմա ամէնէն աւելի դատապարտողը Պրուզոսն էր. սիրտը կը խշխըշար կը ճղմատէր իր զաւակներուն վրայ, բայց իր ազգին ազատութիւնը մեծ սեպելով քան իր զաւակներուն սէրը՝ յօժար կամքով դատապարտեց. ու եկաւ նստաւ մեռցնելու տեղը՝ ինչպէս որ պէտք էր դատաւորի մը: Այն ատենը եղաւ դատաւոր մը՝ չէ թէ հայր: Անանկով իրեն առջին հանուեցուցին իր զաւակները. առաջ ծեծեցին, ետքը գլխընկն կտրեցին:

Յաղթեց հայրենեաց սէրը կը կանչէ վիրգիլիոս բանաստեղծ. իր զաւակներուն սէրը պզտիկցաւ, կոյր եղաւ, և իբր թէ չի տեսնելու եղաւ, միայն թէ արդարութիւնը տեղը երթայ, հայրենիքը խալըսի, իր ազգին ազէկութիւն ըլլայ:

Պրուզոս մեծ ազգասիրութեան գործ ցըցուց իր զաւակները մեռցընելով, իր ազգին ազատութիւնը հաստատելու համար: Բայց հիմա քեզի ուրիշ օրինակ մը բերեմ՝ որ ոչ եթէ իր զաւակները, հապա գինքը մահ մատնեց ազգին ազէկութեան համար:

Ռէկուլոս, ըստ մեզ Հռէգուլոս Մարկոս Ատտիղիոս, Հռոմայեցւոց քօնսուլ կամ՝ բզեշխ եղաւ 267 տարի Քրիստոսէ առաջ: Ասիկայ շատ ծե-

ժեր, շատ քաջութիւններ ընելէն ետև՝ ինքն ալ
գերի ընկաւ կարթագինէ՝ որ է Թուսուզ. իրեն
հետ ալ 15 հազար հոռմայեցի գերի ընկան,
կարթագինեցիք որ Հոռմայեցւոցմէ վախ ունէին,
կ'ուզէին անոնց հետ հաշտուիլ. մտածեցին ով
խրկեն դեապան (էլէի), որ խօսքերնին անցընէ,
գխտէին որ Ռէկուլոսը Հոռմայեցւոց մէջ մեծ
մարդ էր, անիկայ խրկեցին Հոռմ գեապան
(էլէի) որ հաշտութիւն ընել տայ, և իրենց գե-
րիները փոխէ:

Բայց առաջ իր բերնէն երգում առին որ,
երթայ խօսի Հոռմ այս բանիս համար, ետքը
դառնայ նորէն գայ կարթագինէ, Եւ որպէս
զի սրտանց ամէն ուժովը հաշտութիւն ընելու
ջանք ընէ, զուրցեցին Ռէկուլոսի՝ թէ որ հաշ-
տութիւնը չիյաջողուի, գխտնաս որ դառնալէդ
ետև՝ մեծ տանջանքներով զքեզ պիտոր սպան-
նենք:

Ռէկուլոս երգումը ընելով Հոռմ եկաւ, բայց
գխտելով որ իր ազգին այսինքն Հոռմայեցւոց
հաշտութիւն չընելը ազէկ էր, չէ ընելը յոր-
դորեց զՀոռմայեցիս, որ ամեննին չի հաշտուին
կարթագինեցւոց հետ, Հոն եղած մեր գերիները
իրաւ շատ են ըսաւ, բայց հասարակ զինուոր-
ներէն են, Ներհակ ասոր՝ կարթագինեցւոց գե-
րիները մեր քովը եղած՝ երևելի մարդիկներէն
են, շատ վեր կ'ըլլայ մեր յաջողմունքը՝ թէ որ
հաշտութիւն չընենք:

Հոռմայեցիք իրեն ըսածները ընդունեցին,
վասն զի մեծ համարում ունէին վրան, և իրեն
ըսածներն ալ խնայան որ խելացի կը զուրցէ,
բայց մեղքնալով կը խղճային իր վրայ, գխ-
տելով որ պիտի դառնար կարթագինէ՝ չարա-

չար տանջանքով մեռնէր, անոր համար ոմանք Հռոմայեցւոց մէջէն շատ յորդորել սկսան որ չի դառնայ :

Ռէկուլոս ինչպէս որ միշտ խելացի էր ու ազգասէր, հիմա ալ խելացի շարժելով՝ նորէն յորդորեց զհռոմայեցիս, որ հաշտութիւն չընեն, և ինքն ալ իր խօսքը երգումը կատարելու համար դարձաւ :

Երբոր կարթագինեցիք ասիկայ տեսան, ու իմացան ի՞նչ խօսեր է Հռոմ, կատղեցան վրան. նոր տանջանք ուղեցին հնարել. սինա առաջ իրեն արտահանուողները (քիփրէքները), ու ընդուները քերթեցին հանեցին, անանկ արեուն մէջ կեցուցին շատ օր. ետքը մէկ տակաւի մը մէջ ձգեցին՝ որ չորս դին ասեղներ գամուած էին. հոն անանկ մեռաւ 254 տարի Քրիստոսէ առաջ :

Հիմա լսէ ուրիշ օրինակ մը, որ ոչ թէ ուրիշներուն թող կու տայ զինքը տանջելու, հասցա զինքը կը տանջէ իր ազգին բարեք գըտնելու համար :

Բորսէնա անունով Գոսքանի թագաւոր մը կար՝ որ մտիկ էր Հռոմայու, ասիկայ սրդողած ըլլալով թէ ինչու Հռոմայեցիք թագաւորութենէ ձգեցին զԳոսքուինիս, նորէն անիկայ թագաւոր նստեցընելու համար եկաւ Հռոմը պաշարեց, շատ նեղութիւն տուաւ Հռոմայեցւոց : Այն ատենը Մուցիոս Քորտոս անունով կարիճ մը մեծ տունէ՝ ինքիրեն մտածեց մինակ երթայ՝ Բորսէնան մեռցընէ, անանկ իր հայրենիքը, որ էր Հռոմ՝ խալցցընէ :

Ասանկ հայրենեաց սիրոյն համար իրեն

կեանքը բանի տեղ չի սեպելով, հրաման առա-
իր դատաւորներէն դուրս ելլելու՝ բայց առանց
հասկըցընելու իր միտքը, իր զէնքը (սիւահը)
վրայէն ձգեց, իր Հոռոմայեցի հազուստն ալ փո-
խեց, թշնամիներուն հազուստին պէս հագաւ,
լեզուն ալ փոխեց՝ անոնց լեզուին պէս սկսաւ
խօսիլ, պզտիկուց քիչ մը տրված ըլլալով։ Եւ
անանկ խտրեց թշնամիներուն պահապանները,
որ իրենցմէ մէկը կարծելով թողուցին որ ներս
մտնէ անոնց բանակին (օտտուին) մէջ։

Ասիկայ շտապ գնաց մտաւ ինչուան թա-
գաւորին վրանը (չատըրը), որ այն ատենը իր
դիւանագարին (սըւ. քեաթիպիին) հետ մէկ տեղ
թոշակ (էօլէֆէ) կը բաժնէր իր զօրացը։ Բայց
ասոնց երկուքին հազուստն ալ մէկմէկէ շատ
տարբեր չըլլալով, կասկած մ'ալ չի տալու հա-
մար վախցաւ հարցընելու թէ որն է թագաւո-
րը, տեսաւ ալ որ զօրքին շատը դիւանագրա-
րին քովը կերթային, այս է ըսելով թագա-
ւորը, ծածուկ պահուած սուրը մէկէն հանեց,
անոր սիրտը խօթելով մեռուց։

Շուտ մը հոն եղողները վրան վազեցին,
բոնեցին զասիկայ, ատեններ բերին, ինչ ըրիւր,
ով ես դուն հարցուցին, որ իմանան պատճառը
առանկ յանկարծ գիպուածին։ Ասիկայ վախնա-
լուն տեղը՝ աշուրները անկած՝ ինքը ամէն նա-
յողներուն վախ տալով, հոռոմայեցի եմ՝ ըսաւ .
Մուցիտս է իմ անունս . քեզ թագաւորդ մեր
թշնամիդ ուզեցի սպաննել, իմ մեռնիլս բանի
տեղ չեմ սեպեր, մինակ ես չեմ, իմ ետեւս
խիտ շատուոր կան զքեզ մեռցնելու համար
պարտողներ, ամէն ստեն մահը դուն քու քովդ
պիտի ունենաս գիացի՛ր։

Ամէն հոն կեցողները՝ ամէն նայողները՝ այս կտրիճին զուրցուածին վրայ զարմացան մնացին, հրամայ թագաւորը կրակ վառել հոն աւիկայ վախցընելու համար, որ վախնայ՝ աւելի յայտնի զուրցէ։ Մուցիոս վախնալուն տեղը վազեց, իր ձեռքը կրակին մէջը խօթելով աւանակ բռնեց կեցաւ. սգաածել ուզելով այն ձեռքը՝ որ սխալեցաւ։ Ու Բորսէնային վրայ աչուրները տնկած նայելով, տես ահա իմացի՛ր ըսաւ, ի՛նչպէս ոչինչ կը սեպենք այն մարմինը մենք հոռմայեցիք, որ մեծ փառաւորութեանց կը սպասենք։

Ամէնքն ալ թագաւորն ալ ստեղծով այս մարդուս քաջասրտութեանը վրայ, իր աթոռէն ցաթկեց, կրակէն հեռացընել տուաւ. իրեն զարձուց իր սուրը՝ հրաման տալով որ՝ ազատ երթայ իր քաղաքը։ Մուցիոս կրցաւ առնել իր սուրը՝ միայն ձախ ձեռքովը. վասն զի իրեն աջ ձեռքը բոլոր երուեր էր։ Անոր համար մականունն առաւ՝ Ըսչէփօլա կոչուեցաւ, յունական անունէս Ըսգէոս, որ նշանակէ ձախ։

Մուցիոս ալ թագաւորին ասանկ ազէկութիւն ընելուն համար, յայտնի զուրցեց որ՝ իրեք հարիւր հոռմայեցի կտրիճներ են, որ ասանկ երգում՝ ըրին մէջերնին։ Ամէնքս ալ մեռնինք հայրենեաց համար, միայն թէ նայինք որ՝ քեզ Բորսէնադ մեռցընենք։ Ես ատոնց առջինը եղայ ըսաւ, ետեւէն ալ մէկալնոնք մէկիկ մէկիկ պիտի գան։ Այս խօսքս լսածին պէս Բորսէնա, վախնալով ետ կեցաւ ծեծկուելէն. հաշտութիւն ըրաւ հոռմայեցուց հետ։

Լսէ ուրիշ օրինակ մը՝ որ զինքը մեռնելու տայ, իր ազգին ազէկութեան համար: Տէշիտս ըստ մեզ Գեկոս ու Մանլիոս՝ երկուքն ալ Հռոմայեցւոց քօնաուլ էին, որ ըսել է այն ատենը Հռոմայեցւոց զլուխ, որ մենք բզեշխ կ'ըսենք, ինչպէս որ վերը զուրցեցինք: Ասոնք պատերազմելու զացին լատին ըսուած ժողովրդեան դէմ: Հոն երկուքն ալ երազ մը տեսան: Մարդ մը ասոնց երեցաւ ըսաւ որ, այս ձեծիտ մէջ մէկդ իի զօրագլուխը պէտք է կուռքերուն զոհուի, մէկ ալ գիին ալ զօրքը պիտի զոհուի. յաղթութիւնը այն կողմինին պիտի ըլլայ՝ որ դիին որ զօրագլուխը զոհուի:

Այս երազս երկուքն ալ իրարու պատմեցին, երկուքն ալ յանձն առին որ մէջերնէն մէկը մեռնի. բայց որպէս զի վիճակ ձգելու պէս ըլլայ՝ մէջերնին անանկ խօսք դրին որ, այն զօրագլուխը մեռնի՝ որուն զօրքն որ ետ քաշուիլ փախչիլ սկսի:

Մանլիոս աջ թեի զօրքին կը հրամէր, Գեկոս ձախ թեի զօրքին: Առջի բերանը երկու զօրքն ալ քաջութեամբ պատերազմեցան, բայց ետքը ձախ թեին զօրքը, որ էր Գեկոսին՝ չի կրնալով լատինացւոց զօրքին դէմ դնել, սկսան ետ քաշուիլ:

Այս խառվութեան ատենը Գեկոս բզեշխը յիշելով իրեն խօսք տուածը, յօժարութեամբ մահը յանձն առնելով, ամենուն առջին զինքը զոհելու խօսքերը զուրցելով, ձիուն վրայ զինեալ թշնամիներուն մէջը վազեց, իր հայրենեացը ազատութիւն՝ ու իրեն մահ խնդրելով: Ուր որ թշնամիներուն բանակին (օտաուին) մէջ

կը հասնէր, հոն աւէնուն վախ մը կը ձգէր։ Սասնկ յարձըկելով՝ պլնտ ետքը թշնամիներուն նեաերովը խոցուեցաւ մեռաւ։

Ինքը մեռաւ, բայց իր թշնամիները Լատի-նացիք վախան, ու իր կամաւոր մեռնելովը իր ազգը որք էին Հոռոմայեցիք յաղթութիւնը վաստակեցան 340 տարի Քրիստոսէ առաջ։

Տես ուրիշ ազէկութիւն մ'ալ որ ըրաւ, իր կամաւոր մեռնելովը իր զաւկին ալ օրինակ թողուց որ՝ այն ալ որ կ'ըսուէր Գեկոս Մուս, շորբորդ անգամ՝ բղեշխ ըլլալուն ատենը հօրը օրինակին հետեւելով, կամաւոր մահ զոհուելու յանձն առաւ, ի անանկ ազատեց Հոռոմայեցիները Գաղղիացոնց ձեռքէն։ Այս երկրորդ Գեկոսին օրինակն ալ մէկ ուրիշ երրորդ Գեկոս մ'ալ հանեց որ, այն ալ երրորդ Բիբրոսին գէմ պատերազմելու գնաց, կամաւոր մահ յանձն առնելով՝ Հոռոմայեցիքը խալսցուց։

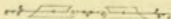
Այս իրեք Գեկոսներուն ըրածէն ալ աւելի զարմանալի երևելի բան է, որ ըրաւ Քուրցիոս (ըստ մեզ Գորգիոս) Մարկոս, որ էր ասպեա Հոռոմայեցուց մեծերէն մէկը։ Ասոր օրը Հոռոմ շարժ մը եղաւ որ՝ գետինը պատուելով խորունկ հոր մը՝ վիհ անգունդ մը բացուեցաւ. ամէնքն ալ կը վախէին, որ բոլոր քաղաքը կուլ պիտի տայ։ Գնացին ասոր վրայ իրենց կուռքին հարցընելու. կուռքը պատասխանեց որ՝ այս վիհը հօրը՝ չի լեցուիր, այս պատիժէն չէք խալըսիր, բայց եթէ մէջը ձգելով այն մարդը՝ որ ժողովուրդը խիստ կը սիրէ, խիստ կը պատուէ։

Այս Մարկոս Քաւրցիոսը ըլլալով կարծիք մը քաջասիրտ, կրօնասէր, ու ազգասէր, երբոր իննցաւ որ քաղքին աղատութեան համար մարդ մը կ'ազուի զոհուելու: Ես ըսաւ ահա կը զոհուիմ, եւ զիս այն հօրին մէջը կը ձգեմ իմ ազգիս աղատութեանը համար:

Այս ըսելով բոլոր իր ամէն զէնքը (սիլասնեիքը) հաղուեցաւ, ձիու վրայ հեծած՝ գնաց այն զարհուրելի խորունկ հօրին բերանը կեցաւ. բոլոր ժողովուրդը Հռոմայու շրջա զին շարուած՝ սոսր քաջութիւնը՝ սոսր ազգասիրութիւնը տեսնելու կեցեր էին:

Եկաւ Քաւրցիոս հօրին գիւրանը՝ գլուխը վեր նայելով, ձեռքները երբեմն գէպ ի երկինքը՝ երբեմն գէպ ի խորունկ հօրը շարժելով, իբր թէ ինքզինքը զոհ ընելով՝ ազգիս համար կը մեռնիմ ըսելով, զինքը ձիովը զէնքերովը վերէն ի վար ձգեց 362 տարի քրիստոսէ առաջ:

Որ մէկը պատմեմ, որ մէկը օրինակ բերեմ, որովհետեւ այս Հռոմայեցւոց ազգին պատմութիւնը՝ բոլոր կրնայ ըսուիլ որ հայրենասիրութեան պատմութիւն մ'է:

Օ Ր Ի Ն Ա Ա

Ազգասիրուշքեան ի պատմութեան Արեւացոց :

Հերակլեանք ըսուած թշնամիները շատ նեղութիւն կու տային կաւրըշտըկէին Աթենացոց երկիրը : Կողբոս՝ որ ետքի թագաւորը եղաւ Աթինայի՝ տեսնելով իրեններուն անկարելլալը թշնամիներուն վրայ յաղթելու, հարցընել տուաւ Գեղփեան ըսուած Ապոլոնի կուստունը՝ ինչ ընէ որ թշնամիներուն յաղթէ : Վասն զի այն ատենը կուստաշտ ըլլալով, անանկ կը սեպէին մէջերնին որ, սվ որ բան մը հարցընէ այն կուստունը՝ կուռքէն պատասխանը կ'առնէ :

Կուռքը ասոր ասանկ պատասխան տուաւ : Աթենացիք այն ատենը կը յաղթեն երբոր իրենց թագաւորը թշնամիներուն ձեռքը իյնայ, մեռնի : Այս բանս թշնամիները լսածնին պէս՝ ամէնուն ալ ապսպրեցին որ՝ մէկը կարող չըլլայ պատերազմին մէջ ձեռք վերցընել մեռցընել կողբոսը :

Բայց կողբոս այնչափ կը սիրէր իր ազգը, որ ես մեռնիմ՝ միայն թէ իմ՝ ազգս հանգիստ մնայ ըսելով, իր թագաւորական հագուստը փոխեց, ցած զինուորի մը հագուստ հագաւ որ չի ճանչցուի, այն հագուստով մտաւ յարձրկեցաւ կուռին վտանգաւոր տեղը, և անանկ զինուորին մէկը չի ճանչնալով՝ զարկաւ մեռցուց :

երբոր թշնամիները խնայուն, ալ պատերազմ չըրին, թողուցին գացին:

Ասանկ իր ազգին համար իր կեանքը տուաւ Կողբոս 1095 տարի Քրիստոսէ առաջ:

Փոկիոն երեւիլի քաջ զօրազուխ էր Աթե- նացոց. որուն վրայ շատ համարում ունէր մեծն Աղէքսանդր, բայց շատ ետքը իր քաղքըցիները՝ որք էին աթենացիք՝ ամբաստանեցին ասիկայ պատերազմի մէջ դաւաճանութիւն ըրաւ ըսելով ու ազխութեամբ նախանձով վար ձգեցին զօրազլխութենէ. ետքը մէկ բերան դատապարտեցին, որ մեռնելու արժանի է:

Երբոր բանալ կը տանէին, փոկիոն անանկ երեսով անանկ ուրախ կ'երթար, իբրև թէ պատերազմէն կամ յաղթութենէ դառնալու ըլլար: Երբոր բանալ հասաւ, Էմբիլէդ անունով մէկը՝ որ խիստ բարեկամ էր իրեն, լալով զուրցեց իրեն: Այս ինչ անիրաւութիւն էր որ քեզի ըրին փոկիոն, ինչպէս կը քաշես: Պատասխանեց փոկիոն, իրաւ է՝ բայց ես գիտեմ կը մտածեմ, որ Աթէնքի ամէն երեւիլի քաղքըցիները ասանկ են քաշեր:

Հոն ժողովեցան իր թշնամիները, սկսան քամահրել ու ծաղր ընել, մէջերնին լիբր մը այնչափ յանդգնեցաւ որ՝ ինչուան երեսը թքաւ: Այն տանը փոկիոն դարձաւ գատաւորներուն ըսաւ: Մէջերնիդ մէկն ալ չի կայ, որ այս մարդու թող չի տայ ասանկ անարժան բան ընելու:

Երբոր ասանկ անիրաւ նախատիւքներ կը տեսնէր կը բէր իր հայրենակիցներէն, իր քաղքըցիներէն, երբոր գիտէր որ անիրաւ կը

մեզընեն, հարցուց այն ատենը իր բարեկամին մէկը՝ որ մեռնելէդ առաջ զուրցելիք մը, պատուէր մը ունիս ապապրելու քու զաւկըներուդ: Ունիմ՝ ըսաւ փոկիոն. այս է զուրցելիքս, չըլլայ որ իմ զաւկըններս յիշեն կամ վրէժխնդրութիւն մը ընեն անիրաւութեանը, որ ակենացիք իմ քաղքըցիքս ինձի դէմ՝ ըրին: Ի՞նչ տարբեր է ազգասէր մարդուն սիրաբ:

Այս ըսելէն ետե փոկիոն առաւ մոլասխնդըր գահիճին ձեռքէն, որ է թունաւոր խտտի մը ջուր. անանկով մեռաւ 349 տարի Քրիստոսէ առաջ: Փոկիոնին ազգը իրեն երախտեացը ու աղէկութեանը դէմ՝ չարիք հասուց, փոկիոն մեռնելու ատենն ալ աղէկութիւն ուղեց իր ազգին՝ և ոչ թէ վրէժխնդրութիւն: Ուզեց որ՝ իր զաւակը աւելի գութ ունենայ իր ազգին վրայ, քան թէ իր հօրը վրայ:

Թէմիստոկղէս խիստ քաջ, խիստ երեւելի զօրապետ եղաւ Աթենացոց, Պարսից դէմ՝ ծեծկուելով շատ մեծ յաղթութիւն ըրաւ, ու բոլոր Յունաստան խալսցուց, բայց իր քաղքըցիք նախանձելէն զուրս քշեցին: Այն ատենը այս մեծ երեւելի մարդս ողորմելի մնալով՝ երկրէ երկիր թափառական եղաւ, տեղ մը չի գտաւ ապահով նստելու, մտածեց ի՞նչ ընէ, գնաց ընկաւ իր թշնամիներուն կողմը Պարսից թագաւորին քով:

Պարսից թագաւորը՝ որուն անունն էր Արտաշէս, շատ մեծարեց շատ պատիւ տուաւ ասոր: Երբոր նորէն պատերազմ՝ բացաւ Աթենացոց դէմ, իր բոլոր բանակին զօրագլուխ

կեցուց, թէ՛ միասակղէսի յանձնեց, մտածելով որ՝ թէ՛ միասակղէսի սիրաբը այրած է իր քաղքըցիներէն, աղէկ կը կտարէ, զանոնք իր վրէժը հանելու համար:

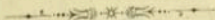
Խելքով մտածեց Արտաշէս, ասկէց աղէկ զօրագլուխ չէր կրնար ընտրել իր շահուն համար. քաջ կարիճ մը այսչափ քամահրած ըլլայ իր քաղքըցիներէն, իր բրած աղէկութեան դէմ դուրս քշուի, իրաւունք ունէր Պարսից զօրքով վրանին երթայ, զինքը ցուցընէ, հատուցում ընէ:

Քայց նայէ, քանի՛ հետու է ազգասիրին մտածմունքը, թէ՛ միասակղէսին սիրաբը իրախոցուած էր, իրաւ լեցուած էր Աթենացոց վրայ, բայց սիրաբը չի քաշեց իր ազգը իր թշնամիներուն ասկը ձգել տալ. ձեռքը առաջ չի դնաց սուր վերցընել իր ազգին վրայ, Ախ, ինչ ընեմ, աւելի դէշ վիճակի մը մէջ ընկայ բառ. թէ որ Պարսից զօրագլուխ ըլլամ՝ պէտք է աղէկ ձեծկուիմ, քաջութիւնս ցուցընեմ. բայց անանկ ձեծկուելովս իմ ազգակցաց արխները պիտոր թափեմ, այս բանս անտրժան է կարիճ մտրդու մը՝ քաղքըցիի մը, իր ազգին դէմ սուր վերցընելը՝ իր հօրը դէմ սուր վերցընել բսկ է. իմ սիրտս չի կրնար այս բանս քաշել:

Զօրագլուխ չըլլամ, Արտաշէսին խօսքը կտարեմ ըսաւ, անոր մտքին մէջը կտակած պիտի ձգել տամ, զիս անհանգիստ պիտի ընէ, Ասոր աղէկը չապրիլն է ըսաւ. ինձի մեանիլը աղէկ է՝ քան թէ իմ ազգիս դէմ սուր վերցընելն բսկով, ցուլի արխն խմեց, որ հինբուն մէջ թոյնի տեղ կը բանեցընեն. և անանկ զինքը մեացուց 464 տարի Քրիստոսէ առաջ:

Թէ որ Արժրուեալաց Գաղիկ թագաւորը առանք կարգար, Թէմիաստիզէսէ մը օրինակ առնէր, թշնամիները ներս չէր կանչեր, Հայաստան չէր աւրըջարկեր Յոհաննէս կաթուղիկոսին պատմածին համեմատ մինակ ասոր համար որ՝ իր վրէժը Սմբատ թագաւորէն հանէ, որ իրեն չի տուաւ Նախճուան քաղաքը: Երկուքն ալ կարիճ, Գաղիկ ալ Թէմիաստիզէս ալ, բայց սրջափ հեռու է յունաստանցիի մը սիրտը հայաստանցիի մը սրտէ:

Արիսդիտէս շատ մեծ աղէկութիւններ բրտաւ Աթենացոց, բայց Աթենացիք Նախանձելով դուրս քշեցին: Ասիկայ հայրենեացը վրայ այնչափ սէր՝ այնչափ դուժմունք որ, կուսպաշտ բլլալով իր կուսքերուն ազաչանք կ'ընէր որ՝ Աթենացոց յաջողութիւն ու աղէկութիւն տան, և ոչ թէ վրէժխնդրութիւն ընեն: Եւրն ալ երբոր Վսէրսէս պարսից թագաւորը Յունաց վրայ պատերազմի եկաւ, Արիսդիտէս թէպէտ սքսորուած էր, բայց առաջ խորհուրդ տալով ետքն ալ օգնելով վերայիշեալ Թէմիաստիզէսի զօրապետին, ընկուց առաջ տարաւ այն մեծ յաղթութիւնը Պարսից վրայ, որ Սաղամիսեան յաղթութիւն կ'ըսուի պատմագրաց մէջ:

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

Ազգասիրութեան յայրոց պատմութեանց
Յունաց :

Եղամինոնդաս Յունաստանի Բէսպօխա երկրին մէջ թագաւորական ցեղէ երեւելի մարդէր, աղէկ փիլիսոփայութիւն գիտէր, բայց չի գիտցողի պէս կը վարուէր ամէնուն հետ : Ասոր ամէն աղէկութիւնը եթէ հաս դրելու ըլլանք, շատ երկայն կ'ըլլայ, ինչ որ մեր բանին յարմար է՝ այն միայն պատմենք՝ որ խօսքերնէս դուրս չելլենք :

Ասանկ ասոր աղէկ բնութիւնը խմանարով ժողովուրդը՝ իրենց վրայ կառավար գրին զասիկայ, թէպէտ ինքը չէր ուզեր, և անանկ եղաւ քաջ զօրավար միանգամայն և քաջ կառավար : Բայց նոյն ատենը իրեն պէս ուրիշ քաջ զօրավար մ'ալ ունեցան թէրեցիք Պելոպոնդաս բաւած՝ սրուն հետ խիստ բարեկամ էր Եղամինոնդաս :

Հիմա այս է զարմանալին որ՝ այս երկու զօրավարները շատ քաջութիւններ ըրին զանազան տեղ, բայց որչափ որ քաջագործութիւն ըրին, ամենեկին մէկմէկու վրայ չի նախանձեցան, իրենց ներքին բարեկամութեան կապը միշտ պահեցին, ու մէջերնին եղած մէկ տեղ միարանութիւննին ինչուան ետքը մէկ կերպ քշել տաին իրենց ազգը բնասօրներուն ձեռքէն խաբսցընելու համար :

Աւելի զարմանալին այս է որ՝ երկուքին բնութիւնն ալ յօժարութիւնին ալ տարբեր էր մէկմէկէ . առանկ ալ բլլալով ամենեկին չի փոխուեցան ոչ պատերազմի մէջ, և ոչ կառավարութեան մէջ, երկուքն ալ փոփոխակի կը հրամայէին քիչ մը մէկը՝ քիչ մը մէկալը . մէջէրնին ամենեկին տարածայնութիւն մը չելաւ . Ռ'ըչափ հետու մեր այն զօրավարներէն, մեր այն կառավարներէն որ իրարու տէր կենալու տեղը՝ զիրար կը մասնէին, Եպամինոնդասին քաջութիւնը ամէն բանէն ամէն ատենէն աւելի երեցաւ, երբոր 374 տարին Քրիստոսէ առաջ՝ Լէվզրա ըսուած տեղը մեծ պատերազմ՝ ընելով կոտորեց Լակեդեմոնացիները, ու ազատեց իր ազգը . Երբոր ամէնքը կու գային ուրախանալու ու գովելու զԵպամինոնդասս, ինքը վնասանձնութեամբ մը այս խօսքս կ'ըսէր . Ես չեմ ուրախանար իմ բրած յաղթութեանս վրայ, հազա կ'ուրախանամ, որ իմ հայրենիքս իմ ազգս ուրախացուցի . Այս ըսելով աւելի տեղեր առաւ Լակեդեմոնացոց ձեռքէն որ իր հայրենիքը մեծցրնէ, ու հայրենեաց մեծութիւնը երկար գիմացրնէ .

Երբոր առանկ յաղթութիւններով զարձաւ մտաւ իր հայրենիքը, ամէնուն կարծեացը համեմատ կը կարծուի որ, թէպէտեղք՝ որ էր իր հայրենիքը իր ազգը՝ ասիկայ շատ պատկներով պատկեն, մինչև իրենց վրայ թաղաւոր դնեն . Բայց ըսէ զարմացիր ինչ եղաւ . Եպամինոնդասն Երս մտածին պէս՝ պատկելուն վարձք տալուն տեղը՝ վճռեցին որ մահապարտ է . Ինչու որ

իրենց թէպէտոյ հին օրէնքը կ'ապրասպրէր որ, ով որ ամէ մը աւելի զօրավար ըլլայ զօրքերու վրայ, մեռնի՛ այն զօրավարը։

Չմտածեցին չըսին որ՝ այս օրէնքը հասարակ զօրավարներուն վրայ է, բայց այս մարդս ամէ մը աւելի զօրավարութիւն ըրաւ ոչ թէ իշխելու հրամելու համար ըրաւ. հասլա մինակ իր հայրենիքը զիրենք խալսցընելու համար։ Այնչափ չի մտածեցին, այնչափ բանի տեղ չէ սեպեցին այս մարդուս ըրած ազէկութիւնները, որ իրենց դատաւորներն ալ երբոր ետքի ժողովը ըրին, վճիռը կտրեցին որ մեռնի։ Այն բարերարը, այն ազատողը, այն երախտաւորը այս պսակս այս հատուցումը առաւ իր ժողովըրդենէ։

Լուս կեցաւ հնագանգեցաւ Եպամինոնդաս, մինակ այս բանս ձենէ կը խնդրեմ՝ ըսաւ, զիս մեղցընելէն ետե՛ գերեզմանիս վրայ այս բանս գրեցէք։ Հոս թաղուողը մեռաւ, իր կեանքը կորսնցուց, իր հասարակագետութեան իր հայրենեաց կեանքը գտնելու ազատելու համար։

Այս խօսքս այնչափ մտաւ որ՝ արթնացոյ թեպէցինները. իրենք իրենց եկան, վճիռնին ետ գարծուցին, ու մեծութիւն տուին Եպամինոնդասին։ Հիմա ասոր վրայ աւելի զարմացի՛ր որ՝ Եպամինոնդաս ասանկ մեծութիւն ձեռք ձգելէն ետե կրնար մէկիկ մէկիկ այն գատաւորներէն վրէժը առնել, զանոնք մեղցընել, Բայց այնչափ հայրենասէր էր ու ազգասէր որ՝ մէկ վրէժխնդրութեան միտք մ'ալ չունեցաւ, ուրիշ բան չի մտածեց որ՝ նորէն իր հայրենիքը մեծցընէ։ Անանկով շատ պատերազմներ ընելով իր ազգին օգտին համար, պատերազ-

մի մը մէջ ալ շատ քաջութիւններ ընելէն ետե՛ կուրծքին խոց մը առաւ, հոն մեռաւ 48 տա-
րուան. 363 տարի Քրիստոսէ առաջ:

Պէտք էր որ այս կարգային Մեհրուժան, վասակ, և այլն: Ո՛րչափ հեռու էր ասոր սիրտը անոնց սրտէն, որ իրենց հայրենիքը մեծն հա-
յաստան տակնու վրայ ըրին:

Ասանկ Յոյնք շունէին իրենց աւելի սիրա-
կան բան բայց միայն իրենց ազգը, ազգին համար
աշխատիլ իրենց փառք ու պարծանք կը սեպէին,
վերոգրեալ մարդիկներէն զատ՝ ասանկ եղան
լիզուրկոս, Սողոն, Միլլիխատէս, և այլն. աշ-
խարհիս ամէն բանէն վեր հայրենիքնին կը
գնէին:

Անգամ մը ժողով եղաւ. իրենց հասարա-
կութեան բարւոյն համար պիտի մտածէին խօ-
սէին: Մէջերնին խօսքը այնչափ տաքցաւ, որ
մէկը ձեռքի բռնած եղէգը վերցուց մէկայլին
զարնելու, ասիկայ տաքնալուն սրղողելուն տեղը՝
հանդարտ սրտով զուրցեց: Զարկ, բայց մտիկ
ըրէ: Ըսել ուզեց որ՝ իմ՝ զարնուիլս հոգս չէ,
միայն թէ հասարակութեան աղէկութիւնը ա-
ռաջ երթայ. այն է որ կը խօսիմ, այն է որ
մտիկ գնեղնիդ կ'ուզեմ:

Այնչափ տպաւորուած էր ամէնուն սրտին
մէջը ազգի սէրը, որ տես լսէ ի՛նչ կը զուրցէին
լակեղեմնացուց մայրերը՝ երբոր իրենց զա-
ւակնին ծեծի կը խրկէին: Գնա՛ տղաս ծեծկուէ
հայրենիքդ պաշտպանելու համար. մի՛ դառնար
տունդ, բայց եթէ կամ՝ վահանովդ (զալխանովդ)
դարձի՛ր, կամ՝ վահանիդ վրայ դարձի՛ր: Ըսել

ուզեց որ՝ կամ՝ յաղթէ, անանկ վահանովդ ե-
կուր, կամ՝ մեռիր հայրենեաց համար, որ մե-
ռելի վահանին վրայ դրուած դառնայ հոս, (ինչ-
պէս էր իրենց սովորութիւնը), ես ալ տեսնեմ
որ ազաս մեր ազգին համար մեռեր է՝ ուրա-
խանամ՝ :

Ասանկ ալ հեղ մը Լակեդեմոնացւոցմէ մէկը՝
իբր ոտքը կորսնցուցեր էր պատերազմի մէջ,
ասոր մայրը սիրտ կու տար ըսելով՝ Մխիթա-
րէ՛ քեզ որդեակ, վասն զի ամէն մէկ ոտք առ-
նելի՛ վկայութիւն կու տայ կը յիշեցընէ որ,
քու հայրենիքդ պաշտպաներ ես դուն :

Օ Ր Ի Ն Ա Ն Կ

Ազգասիրտըրեան ի պատմութեան աշխատանք
ազգաց :

Մեծն Պետրոս քաղաշոր Մոսկովաց :

Ինչուան հիմա պատմեցինք ազգին աղէկութեան համար երկու հոգի իրենց մէջի եղած թշնամութիւննին մէկդի ձգողներ, ազգին համար ազգին բրած ապերախտութիւնը (քէմլիկը) մոռցողներ, անոր տեղը երախտիք (էյլիկ) ընողներ, ազգին համար իրենց կեանքը տուողներ : Հիմա պատմենք մէկ ուրիշ ազգասիրութեան գործք մը, որ է ազգը, հայրենիքը շէնցընել, հայրենեաց կամ՝ ազգին պակտութիւնները վերցընել շտկել, անոր տեղը աղէկ կըրթութիւն խօթել, հասարակաց կենցաղօգուտ գործեր ընել :

Ստանկ եղաւ ահա մեծն Պետրոս Մոսկովներուն թագաւորը, որ նոր ատեներուս մէջ երեկի օրինակ մը եղաւ ազգասիրութեան, վասն զի իր բոլոր վարքն ալ եղաւ գործողութիւն մը ազգասիրութեան. ինչ որ իր ազգին համար աղէկութիւններ կար ընելու, ամէնն ալ թէ մտածեց, թէ բրաւ. իր ջանքը իր բողբը մէկ տեղ միանալով, իր ազգը բարբարոսութենէ հանեց : Մնոր համար այս մտրդուս բոլոր վարքը մինակ խելքի բան չէ, բողբով ալ է,

ինչպստան իր թագաւոր նստելն ալ բազում մը
եղաւ :

Ասոր հոգորդ կ'ըսուէր Ալէքսի Միքիէլովիչ,
որ առջի կնիկէն ո՛նեցաւ երկու մանչ, զուտի
թէւոյ որոս ու Յուճաննէս, և վեց ազջիկ, որոնց
մէջը երեւելի եղաւ Սօֆիա, իսկ երկրորդ կնի-
կէն ո՛նեցաւ այս մեծն Պետրոսը, ու ազջիկ մը :

Ալէքսիէն ետե թագաւոր նստաւ թէւոյ որոս,
որ առանց զաւկի մեռաւ, և իրեն յաջորդ դրաւ
այս մեծն Պետրոսը՝ տասը տարուան յամին
1672. թէւոյէս կարգին նայելով՝ Յուճաննէսին
կ'ընծար թագաւորութիւնը, բայց տկար էր թէ
ազջաթեան կողմէ, և թէ մաքի մասէն : Ամէնքն
ալ բնդանեցան զմեծն Պետրոս, բայց Սօֆիա
քոյրը ուզելով տակի իշխանութիւն մը իրեն
քաշել, ու կասափարութեան մէջ՝ խառնակ,
այնչափ բրաւ որ՝ Պետրոսին հետ Յուճաննէսն
ալ երկու եղբայր մէկ տեղ թագաւորեցընել
տուաւ, ու կասափարութիւնը յանձնուեցաւ Սօ-
ֆիայի : Բայց Սօֆիային փաստաբարութիւնը ու-
սով ալ չբաւականացաւ, այնչափ եղաւ որ՝ իր
այնչափ իշխանութեան վրայ գո՛հ չըլլալով, ծա-
ծակ ետեւ բնկաւ իր եղբարները մեռցընել,
ստով իրեն անցընել թագաւորութիւնը : Տեսաւ
որ այս ալ չեղաւ, քիչ մը անցընելէն ետե խոր-
հարդ բրաւ սպաննելու զմեծն Պետրոս ու ի-
րեն մոցրը՝ իր կնիկանը ձեռքովը, սպաննողն ալ
պիտի ըլլար Ըսդրելից բաւած զօրքին գլուխը :

Բայց խորհարդ բնօրներէն երկու հոգի ցա-
ւելով եկան բացին զուրցեցին մեծին Պետրոսի,
որ շատ մը տագնաոմքները բռնել տուաւ, բող-
բելիցներուն զլխաւորը սպաննել տուաւ, իսկ
Սօֆիան փանք մը խաթել տուաւ որ՝ ինքը շի-
ներ էր Մոսկովա քաղաքին մասիկ :

Այն ասեանք բոլոր կառավարութեան ակը
եղաւ մեծն Պետրոս, և ակը եղածին այլն՝ շատ
մը սկսաւ բարեկարգութիւն բնել իր ազգին
մէջ. պարտիկ գանդ մը շինեց զարաց 50 հազիւ,
որոնց սիրտ տալաւ համար ինքն ալ մէջէրնին
մտաւ. բոլոր վարի կարգէն ինչպեան վերի կար-
գը մէկիկ մէկիկ անցնելով սորվեցաւ, առաջ
խմբակ զարնող բլլալով, ետքը տամնապեա, և
այլն.

Երբոր կը մտածէր ճամբայ ելլել՝ բոլոր
Էւրոպա քաղել խելք սորվելաւ համար, մէկ նոր
ապաստանութիւն մ'ալ ելաւ Մոֆիայի կողմեա-
կիցնեքէն, բայց երկաւ հազի խմնալով այս
բանս՝ գնացին զարցեցին Պետրոս խաղաւ-
րին՝ որ այն ալ զամէնքը պատմեց.

Այս բանէս վեց տարի անցնելէն ետե Մո-
ֆիան մեռաւ. տարի մ'ալ առաջ իր Բահաննէս
եղբայրը մեռեր էր, ալ վախ չունէր ապաստա-
նութեան, անոր համար միտքը գրաւ օտար եր-
կիր քաղելաւ, ծաղկեալ խաղաւորութեանց օ-
րէնքնին՝ ստորութիւնին՝ ու արեւեանին սոր-
վելաւ, որպէս զի ետքը իր ազգին սորվեցրնէ,
իւր ազգին մէջն ալ տեսած բարեկարգութիւն-
ները մնցրնէ.

Բայց Պետրոս ինչ մտքի վրայ էր, իր ազգը
որչափ հեռու էր այն ասեանք այս մտքերէն.
Ճամբորդութիւնը պարտալ բան սեպելէն ետե՝
այնչափ գէմ էր այս բանս Մոսկովեբրաւ, որ
մահապարա կը սեպէին այն իշխանը՝ ով որ իր
երկրէն գուրս կ'ելլէր, նաե հաւատարի գէմ է
կ'ըսէին. Ասոր համար շատ շխտութիւն հա-

նեցին ժողովրդեան մէջ, այս ինչ պիտի ըլլայ ըսելով, առջի թագաւորներէն մէկը գուրսը չէ քալած, այս թագաւորս նոր բաներ կը հանէ գուրս ելլելով, և որպէս զի ուրիշ իշխաններն ալ գրգռեն՝ կ'ըսէին կը հռչակէին, որ Պետրոս ամէն իշխաններուն նառ շինել պիտի տայ իրենց ստակով, որ իրենց տղաքը խրկեն այս գիտայն զին, ասանկ խօսքերով խոսովութիւն կը հանէին ժողովրդեան մէջ:

Բայց Պետրոսին խոհեմութիւնը ասանկ բաներու մէջ մեծ էր, ինչպէս հասկցընէ իրենց այս ճամբորդութեան պատուը՝ ամենին գէժ չի խօսելով այս հնարքը մտածեց, իրեք հոգի իր սիրականներէն իրեք տեղ դեսպան (էլէի) խրկելու ձայն հանեց հանդիսիւ հրատարակելով, որուն անունը գրաւ մեծ գեսպանութիւն (էլէիութիւն), այս գեսպանութեան գէժ մէկը չէր կրնար խօսիլ, ինքն ալ թագաւորական հագուտը փոխեց, այն գեսպաններուն քովի մարդիկներէն մէկը եղաւ, իրեք կառավար ալ գրաւ, որ իր տղան, ու իւր տէրութիւնը կառավարեն ինչուան ինքը դառնայ գայ:

Անանկ ճամբայ ելաւ 1697ին, իրեն հետ առնելով ազնուականներու զուակներ, մէկ քանի օրէն հասաւ Ասիկա քաղաքը, որ այն ատենը Շուէաներու ձեռքն էր: Ասիկայ առջի քաղաքը ըլլալով որ կը տեսնէր Պետրոս իր երկրէն գուրս փախադով մը հետաքրքրութեամբ մը կը պրտաբանէր ճամբաներուն գիրքը նայելով, արններուն կարգը, զանազան արուեստները, ու արուեստաւորներուն ճարտարութիւնը, ամէնէն

աւելի բերդին շէնքը՝ Այնչափ որ՝ այն քաղաքին մեծը կարծիք երթալով՝ չի ճանչնալով որ ո՛վ էր, հրամեց իրեննեկուն, որ նոր եկող մոսկովներէն ո՛վ որ տեսնէք, երկու զինուոր միշտ քովերնէն գնացէք. ու երկու ժամէն (ասհաթէն) աւելի թող մի՛ տար քայելու։ Այնչափ եղաւ որ օր մը Պետրոսին վրայ հրացան բռնեցին ետ դարձընել տաին. վասն զի լիմանին մէջի կեցած Ֆիլէմէնկի նաւերը տեսնելու համար՝ բերդին քովերը մտաիկցաւ։

Ասանկ անհանգիստ ըլլալով հոն, ելաւ անկէց՝ եկաւ Քօնիսպէրկ Բրուսիոյ մեծ քաղաքը, ուր մեծ պատիւ տեսաւ։ Անցաւ եկաւ Ամսուրկ, հոն բաժնուեցաւ գեապաններէն, իրեն հետ եօթը ազնուականի տղաք միայն առնելով՝ եկաւ Ամսուրաւ. վասն զի իր գլխաւոր միտքը Ֆիլէմէնկի երկիրը ու ինկիլգէուս պարտել էր։ Վեց միսնի (միլի) չափ Ամսուրաւի մտաիկ Սարտամ՝ ըսուած տեղ մը կար, նաւով հոն գնաց Ֆիլէմէնկներուն նաւաւարի հազուստ հազուած, նաւն ալ ինքը կառավարելով։

Հոն տեսաւ իր ճանչցած մէկ ձկնորսը, որ քանի մը տարի առաջ տեսեր էր. ձկնորսին անունը տալով իրեն կանչեց. այն խեղճը չփոթելով զարմացաւ վրան՝ երբօր տեսաւ զՊետրոս թագաւորը այն հազուստը մտած. ասոր ըսաւ Պետրոս, որ առնդ պիտի նստիմ. և ապազրեց, որ ամենեկին զինքը չի ճանչցընէ։

Այս ձկնորսին տունը նստաւ միշտ, որ ինչուան հիմա կը ցուցընեն, ու կ'ըսուի վարսղէնպուրկ, այսինքն իշխանի բերդ. կ'երթար կը պըտըտէր, ուր որ երկաթ, պարան, առապաստ ու նաւ կը շինէին. ինքն ալ մէջէննին կը խառ-

նուէր գործաւորներուն հետ մէկ տեղ, որ սորվի
ինչ պէտք է նաւ մը շինուելու, ու չի ճանչցուե-
լու համար իրեն անունը Բիէդո պաս կանչել
կու տար, որ ըսել է Պետրոս վարպետ:

Ա.յնչափ էր այս մարդուս յօժարութիւնը
(հալէսը), որ անձամբ կ'ուզէր սորվիլ. ու սոր-
վելու համար իր թագաւորական հանդատու-
թիւնը շինայելով՝ յանձն կ'առնոյր անանկ խեղճ
կեանքը, ձկնորսի մը տուն նստիլ, նաւավարի
հազուստով սլըտըտիլ անձանաչ: Այնչափ, որ
օր մը մէկը սեղմուելով ճամբան Պետրոսին հե-
տը եղած մարդիկներէն, ձեռքը փոտած խնձոր
մը կար, անիկայ Պետրոսին երեսին զարկաւ.
բայց Պետրոս չի շփոթելով կը քաշէր այս ա-
մէն նեղութիւնը, միայն թէ բան սորվի, ու
բան սորվեցընէ իր ազգին:

Ինչուան մէկ նաւու կայմ՝ մը ինքը շտկեց
լմնցուց, ետքը երկու կտոր ընելով՝ մէկ նաւակի
մը մէջ անկեց՝ որ ինքը ծախու էր առեր, ա-
նով գնաց Ամսդրտամ: Ասանկ ալ փայտէ մահճիճ
(եաթախ) մը շինեց, ու ջուր մտնելու տեղ, ա-
սանկ միշտ ետէէ իյնալով աղէկ սորվեցաւ բա-
նուորութիւնը, ու նաւու առաջնորդ (խլափուղ)
ըլլալը. քիչ մ'ալ երկրաչափութիւն, և ուրիշ
ուսումնականութեան (մաթէմաթիքայի) գիտե-
լիք:

Բայց Սարտամցի մը՝ որ Մոսկովստան
էր, հօրը գրեց, ու հասկըցուց Պետրոսին ով
ըլլալը. անով ճանչցուեցաւ գործաւորներուն
մէջ. թագաւորական անուն ուզեցին տալ, բայց
անիկայ առջի անունով ուզեց որ կանչուի:

Ասկէց ետքը ինկիլիզի թագաւորը յատուկ Պետրոսին համար նաւեր խրկեց, այն նաւերով 1698ին գնաց ինկիլիզէոու. փառաւոր տեղ մ'ալ պատրաստեցին ինկիլիզները, որ հոն նստի, բայց Պետրոս աւելի ուզեց նստիլ թագաւորական նաւ շինելու տեղին մօտիկ. հոն աւանկ կեցաւ ինչպէս որ Սարտամ, բան սորվելով մանաւանդ ինչ որ ծովարուեստի ու նաւարկութեան պէտք էր:

Ինկիլիզի թագաւորը Պետրոսի առջին ծովի վրայ պատերազմ՝ ընել տուաւ նաւերու նոր կրթութեանը համաձայն, որ շատ հաճոյ եղաւ Պետրոսին: Այնչափ կը զմայլէր ասանկ բաներու որ՝ շատ հեղ այս խօսքս կ'ըսէր: Առելի մեծ կը սեպեմ ինձի ինկիլիզէոուայի նաւարար ըլլալ՝ քան թէ Մոսկովի քաղաւոր:

Յունուար ամսէն ինչուան ապրիլ ինկիլիզէոուա կեցաւ. պարտելով նայելով ամէն արուեստաւորներուն խանութները. անոնցմէ որ բանին որ կրնար՝ կազպարը կ'առնէր, որ իր երկրին վարպեաններուն օրինակ ըլլայ, ու շատ վարպետ ալ բռնեց ինկիլիզէոուայէն Մոսկով խրկեց:

Ճամբորդութիւն մը ասանկ օգտակար չէ եղած աշխարհիս մէջ, որ է ամէն ազգին ազգկութիւնը տեսնել՝ իր ազգին մէջ մտցընել: Այս ասանն էր՝ որ Մոսկովները կ'աշխատէին ջրանցք մը բանալու, Տոնախո գետը վոլկային հետ խառնելու համար. այս երկու գետերը իրարու հետ խառնելով մոսկովները ջրով կրնան

երթալ առառուր ընել Սե ծով, ու կասպից ծով, Ասանկ բաներու վարպեաներ գանելով Պետրոս Ինկիլղէսուայի մէջ՝ Մասկով խրկեց այս բանս ընցընելու համար :

Ելաւ Պետրոս Լոնտուայէն (որ է Ինկիլղէսուայի մայրաքաղաքը) դնաց վեննա Նեմյէի մայրաքաղաքը. հոն ալ ինչ որ գիտնալու բաներ կան՝ աչքով տեսաւ, զինտրանը, թագաւորական գրատունը, պատկերներուն հանգիտարանը, և այլն :

Այն ատենը իրմէ բաժնուած ընկերները կը պարտէին իտալիա, որոնց գլուխն էր Պօրիս Մէրէմէզով ըսուած զօրապետը. Պետրոս ալ ուզեց վեննայէն իտալիա երթալ : Բայց Սօֆիայի կողմնակից եղբայները, որովհետեւ նոր ազատամբո թիւն մը հանելու հետ էին, Պետրոսին տանկ ճամբորդութիւն ընելու համար՝ նոր բաներ մեր մէջը պիտի խօթէ բերով, այս ազատամբո թիւն ձայնը առածին պէս Պետրոս, թողոց իր ճամբորդութիւնը՝ եկաւ Մարփա իր մայրաքաղաքը : Եկածին պէս՝ ազատամբոնեւրան զլիսաւորները ջարդեց, իր ձեռքով շատին գլուխը կտրելով, Բոյրէլից ըսուած զօրքը՝ խուճը խուճը բաժնեց, այս գիտ այն գին Սիպիր խրկեց. անանկ այս զօրքը՝ որ բոլոր Մակովատան կը գողացնէին ինչուան նաեւ թագաւորը, բոլորը ցրուեցան հասան :

Ասով կ'իմացուի, որ կապիտ ազգ մը մարդ ընելու՝ խիստ շատ բան պէտք է քաշել, տանկներու մէջ սուտ ազգասիրութիւն մը կը մանկ. ազգին պակասութիւնները չեն ուզեր վերցընել ժխայն ասոր համար որ՝ հնուցմէ են

այն պակասութիւնները, վասն զի քանի որ ազգի մը ոգին չէ արթնցիր, միշտ կ'ուզէ մնալ իր պակասութեանց մէջ. փոխել իր պակասութիւնները՝ փոխել կը սեպէ իր կատարելութիւնները, Այս պատրուակը իրեն աւնելով՝ նորութիւնը գէշ կը սեպէ. իբր թէ ամէն նորութիւն է պակասութիւն, ամէն հնութիւն է ազէկութիւն, Ահա մէկ նախապաշարումն մտքի՝ որ մտքերնէն հանելու զոյն շատ յոգնիլ կ'ուզէ, փոխանակ որ պիտի ըսէին, ազէկութիւննիս չի փոխենք, բայց պակասութիւննիս փոխենք, Ասանկ ըսելով մէկ քանի հոգին տէր կ'ըլլան, այս սկզբունքով կը տիրեն ժողովրդեան սրտին վրայ. իրենց պակասութիւններն ալ՝ որք են կապտութիւն, թմրութիւն, ծուրութիւն, անկիրթ՝ անկարգ սովորութիւն, չեն ուզեր թողալ, որ նորութիւնը գէշ բան է, այն մէկ քանի հոգին իշխող կ'ըլլան ամէնուն վրայ, Պետրոս ալ այս սուտ հնասիրութեան նախապաշարումը արմատէն (քեօքէն) հանելու մէկդի ձգելու համար, հազուստնին ալ ուզեց փոխել տալ, որ գրտէն ալ զիրենք կրթեալ ազգերու նման տեսնելով, ներսէն ալ բնութիւննին փոխեն, կրթեալ ազգաց նմանելու ջանք ընեն:

Պետրոս Լեհի ո. Տանխմարքայի թագաւորին հետ մէկ ըլլալով, 1700ին կոխ բացաւ Շուէտի թագաւորին հետ՝ որ կ'ըսուէր Յ. կարդոս, շատ անուանի իր քաջասրտութեան համար, Առջի բերանը մոակոյնները յաղթուցան, վասն զի չուէաներուն պէս սորված չէին, կրթութիւն չունէին:

Իսկ 1706ին Կոստնո ըստած բերդին մէջը
ըլլալով Պետրոս, պաշարուեցաւ գիշերանց
Շուէտի թագաւորէն 600 հոգիով. Պետրոս
սխալելով կարծեց որ՝ բոլոր Շուէտի բանակը
եկեր պաշարեր է. անոր համար գիշերանց իբր
երկու հազար հոգիով փախաւ գուրս եյաւ ա-
նոր կամուրջին վրայէն ըսելով. Ասանկ նեղ ա-
տեն փախչիլը խոճեւեռքիւն է, և ոչ թէ փախ-
կոտուքիւն:

Ետքը Պօրթուգէնիս գետին քովը մեծ յաղ-
թու թիւն ըրաւ Շուէտներուն վրայ. 16 հազար
Շուէտ անանկ մը յաղթուեցան 20 հազար մու-
կամներէն՝ որ գիշերանց փախան ամէն բաներ-
նին հոն ձգելով. Երբոր շուէտներուն գրօշակ-
ները (պայրախները), ու 16 թովերը Պետրո-
սին առջին բերին, որ իր վրանը (չափերը)
նստած կը տեսնէր, ըսաւ այս խօսքս. Երսուն
տարի առաջ ո՞վ կ'ըսէր որ՝ այսչափ բան կա-
րենաւք պիտի ընէր:

Շուէտին թագաւորը կարօղոս՝ Մուքիա
քաղաքին վրայ ուզեց փոզել, բայց երբոր մո-
տիկցաւ Օլիա ըստած տեղին՝ կտարուեցաւ Մու-
կովէն. Պետրոս անանկ ալ չի յուսալով իր վը-
րայ, որ կատարեալ յաղթէ շուէտներուն, հաշ-
տու թիւն ուզեց անանկ թէութեամբ՝ որ շուէտ-
ներուն աղէկ էր: Բայց Շուէտին թագաւորը
կարօղոս հզարաութեամբ մը պատասխանեց
գեաղաններուն (էլչիներուն): Ես Մուքիա քա-
ղաքը կու գամ, հոն կը խօսիմ հաշտութեան
վրայ, 60 հազար քսակ ուսլի ուզելով մուկով-
ներէն. իմ ծախսս լեցընելու համար այսչափ
մեծերուս մէջ:

Պետրոս այս բանս լսելով, Ադէկ, ադէկ ըսաւ, իմ եղբայրս Կարողոս կ'ուզէ միշտ ամէն բանի մէջ մեճն Աղեքսանդր երեկոյ, բայց ես ալ յուսամ որ Դարեւ չլլկամ: Ասանկ սիրտ առնելով 1709ին Բուլղափաին ասջին կատարեալ յաղթեց շուէաներուն. մեծ մասը Շուէաի զօրքին գերի ընկան. ա Շուէաին քաջ թագաւորը Կարողոս փախաւ տաճկի երկիրը:

Պետրոս ցրցուց զինքը այն ատենը՝ որ եզեր է, ոչ թէ մինակ քաջ զինուոր, հապա նաև քաջ զօրապետ, ամէն քաջագործութիւն ընող մտկով զինուորներուն վարձք տուաւ մեծցուց. զինքն ալ արժան սեպելով մեծցընել, ժողովեց զօրավարները՝ իր արդիւնքը հասկցուց անոնց ըսելով որ, երբոր պատերազմը սաստիկ խառնուած էր, իմ ձեռքովս մէկ Շուէաի զօրավար մը ըռնեցի: Այս ըսելով՝ բացաւ իր կուրծքը ամէն հան ժողովուած զօրավարներուն ասջին ցրցուց իր խոցը՝ որ գնտակէ մը զարնուեր էր՝ ըսելով. Անս վկայ իմ քաջագործութեանս այս իմ խոցս է: Այն ատենը արժան գատեց զինքը ըսուելու փոխանորդ մեծ զօրագլխի:

Շուէաներուն գերի ըլլալնին՝ որոնց համարները կը հասնէր 16,287 հոգի, մտկովի երկրին շինութիւն եղաւ, փասն զի Պետրոս անոնցմէ շատը ցրուեց այս գիս՝ այն գին՝ բայց մանաւանդ Սիպիր: Ասոնց մէջէն մանաւանդ ուֆիցիալները ապրուստ գտնելու համար՝ ինչ

արուեստ որ գիտէին՝ մէջէրնին խօթեցին այն բարբարոս երկրին մէջ՝ մանաւանդ Սիպիր, ուր որ հաց շինել ինչուան չէին գիտեր: Ասանկ ու մանք ճարտարպետութիւն մտուցին, ումանք պատկերհանութիւն, ումանք լեզուագիտութիւն, երկրաչափութիւն, և այլն. որ ատենօք առաջ գալով ինչուան դպրատուններ բացուեցան: Պետրոս իր սեղանը մէկ տեղ կը նստեցրնէր Շուէտին զօրապետները, որ իրեն գերի էին եղեր. միշտ կը հարցընէր անոնց, ուր է կարողոս իմ եզրայրս: Օր մ'ալ պինտ երեկի Շուէտի զօրապետին՝ որ կ'ըսուէր կոմս Ռինքիլտայ, հարցուց, երբօր ձեր թագաւորը մտակովին երկիրը մտաւ՝ քանի՞ զօրք ունէր: Պատասխանեց որ մէկ քանի խազախներէն զատ՝ 20 հազարի կը հասնէր Շուէտին զօրքը: Ինչպէս կրնայ բլրալ ըսաւ Պետրոս, խոհեմ՝ թագաւոր մը ինչպէս էր ձեր թագաւորը կարողոս՝ կտար մը զօրքով մտնէ լայն ընդարձակ ու անճանաչ երկիր մը՝ ինչպէս է մեր մտակովին երկիրը: Պատասխանեց Ռինքիլտ, անիկայ միշտ խորհուրդ չէր հարցընէր մեզի զօրապետներնուս. մենք զօրապետնիս ալ մեր հաւատարմութիւնը պահելու համար կուրօրէն կը հնազանդէինք: Այն ատենը գարձաւ Պետրոս քովի իր մարդիկներուն ըսաւ: Տեսա՞ք մի օրիւնակը. աւանկ պետք է ճաշայեղ քազաշորի մը, իշխանի մը. աւանկ պետք է հնազանդիկ իր մեծին:

Այս ըսելով գաւաթը ձեռքը առաւ ըսաւ: Այս գիւնիս կը խմեմ իմ վարպետներուս ողջուքեանը համար՝ որ ինձի Տեճկուշի սորվեցուցիլն: Այն ատենը Ռինքիլտ գարձաւ ըսաւ, մենք ենք արդեօք այս վարպետները: Գուք զօ-

բապեաններդ էք ըսաւ Պետրոս: Թէ որ այդպէս է ըսաւ Ռինքիլտ, ապերախտութիւն կ'ընէք թագաւոր, ձեր վարպեանները ասանկ գերութեան մէջ պահել: Հաւնեցաւ ասոր խօսուածին Պետրոս, և ուզելով իրր երախտագիտութիւն մը ընել անոնց, ամէն մէկուն մի մի սուր տուաւ, և միշտ մեծարելով զիրենք պահեց:

Տեանելով Պետրոս՝ որ Շուէտի թագաւորը վախեր է, գնաց անոր երկիրներէն առաւ ինկրիա, Լիվոնիա, անոնց հետ մէկ տեղ առնելով Յինլանտա, ու մէկ մասը Բումբանիայի:

Ասանկ կարօլոս Շուէտի թագաւորը թէպէտ քաջ կտրիճ էր, բայց բան մը չի կրցաւ ընել: Ասոնց երկու թագաւորաց Պետրոսին ու կարօլոսին բնութիւնը՝ որ երկուքն ալ մէկ ատենի մէջ եղան, երկուքն ալ կտրիճ, ասանկ կը բաղդատուին մէկ մէկու հետ:

Կարօլոս Անյաղթելի ըսուեցաւ, Պետոս ամէնուն բերնով Մեծ ըսուեցաւ: Կարօլոս պատերազմեցաւ մինակ փառքի համար, Պետրոս պատերազմեցաւ իր շահուն համար: Կարօլոս իննը տարի յաղթութեան հետ եղաւ, Պետրոս իննը տարի աշխատանքի հետ եղաւ իր զօրքը կրթելու համար: Կարօլոս իր ազգը զօրք ըրաւ, Պետրոս իր ազգը մարդ ըրաւ, Կարօլոս առատաձեռն մեծասրտութեանը համար, Պետրոս առատաձեռն միշտ մտքի (նիէթի) մը համար: Կարօլոս կրթեալ ու մեծասիրտ, Պետրոս իր երկրին կոպտութենէ ոչ երբէք զերծեալ, զարհուրելի իրեններուն, զարմանալի դրսիններուն:

Առանկ Պետրոս կամաց կամաց եղաւ իր ատենին պինտ երեսելի պատերազմոց մարդը . իրեն առջի յազթութիւնները՝ տեղեր կորսնցընելները՝ իրեն ետքի յազթութիւնները՝ իրեն սխալիլը՝ իրեն յարատեութիւն սորվեցուցին . և իրեն զբաղեցընելը զինքը՝ մեծ մարդ ըրին ամէն բանի մէջ :

Պաղտիկ ծովուն մէջ 20 տարի առաջ նաւ մը չունէր , 20 տարիէն ետե 30 մեծ նաւ ունեցաւ . 80 չէքտիրի . 100 ուրիշ նաւ . անանկ տէր եղաւ Պաղտիկ ծովուն վրայ , այն նաւերէն մէկն ալ իր ձեռքովը շինեց էր :

Սորվեցաւ միացուց նաւավարութիւնը (կէմիճիութիւնը) փիլիսոփայական փորձի հետ ու կայսերավայել մտքի հետ : Եղաւ պինտ աղէկ նաւ առաջնորդ հիւսիսի գին . սոք սոք վեր ելլելով ու քաջութիւններ ընելով՝ նաւապետութեան պաշտօնի վրայ ելլել ուզեց . ինչպէս զր ցամաքի վրայ զօրապետ եղեր էր : Շուէտին Ռիալին գերի ընկած էր Պետրոսին , օր մը երբոր Պետրոս ուրիշներուն առջին կը գովէր այս Ռիալին , թէ ինչպէս հաւատարմութեամբ ծառայեց իր թագաւորին , այնչափ համարում ունէին շուէտները Պետրոսին վրայ՝ որ գարձաւ Շուէտի Ռիալին այս ըսաւ Պետրոսի . իմ գերոշքեաւնս մէջ , ինճի մեճ մխիթարուշիշն այս կը սեպեմ քսիզաշոր , որ մեճիկ Պետրոսի գերի եմ եղեր :

Բայց այս մարդուս յաջողութիւնը , թէ որ տեղ տեղ իր քաջութեամբը իր խելքովը եղեր էր՝ տեղ տեղ ալ իր բազդովը եղաւ : Առանկ

բաղգով եղաւ մէկն ալ որ տաճկի տէրութենէն խալըսեցաւ. վասն զի տաճկին զօրքը (որ Շուէաի թագաւորին գրգուելովը ծեծ բացեր էին Մուկային վրայ), անանկ վաթ թեցին Պետրոսին բանակը (օստուն) Քրուդ գետին քով 1711ին, որ կերակուր չի գաննելէն՝ ծառերուն տերեւները կ'ուտէին. բոլոր բանակը ու ինքը Պետրոս ալ գերի պիտի իյնար տաճկին, այն ատենը թագուհիին խելքովը ու զօրքելովը հաշտութիւն բրտ վեղիրին հետ, անանկ խալըսեցաւ:

Երբոր պատերազմէն խաղաղեցաւ Պետրոս, նոր ճամբորդութիւն մ'ալ ընելու պատրաստուեցաւ իր ազգին անունը հանելու համար, ու ինչ կենցաղօգուտ գործ որ կայ՝ դրսէն իր հայրենիքը բերելու համար: 1715ին քիչ մը ատեն կեցաւ Քօբէնհակ Տանխմարքայի մայրաքաղաքը. հոն պարսեցաւ տեսաւ դպրատունները, ճեմարանները, ու ծովեղերեաց տեղերը: Անկէ գնաց Համպուրկ, Հաննովեր, ու Ֆրլեմէնկի երկիրը՝ Ամսդրամ, ուր երկու ամիս կեցաւ ձմեռուան մէջ. տեսնելով վնասելով իրենց նաւարկութիւնը, վաճառականութիւնը, ու ձեռագործները, որ խմանայ, ու ինչ որ պէտք է՝ իր հայրենիքը խօթէ:

Ասանկ ճամբայ ընելով 1717ին մայիսի 7ին մտաւ փարիզ քաղաքը. Պետրոս շատ տեղ պատիւ ու մեծարանք տեսեր էր, բայց փարիզ պատիւէն զատ՝ շատ բարեկարգութիւն տեսնելով խիստ հաւնեցաւ: Այն ատենը թագաւորը պղտիկ ըլլալով Ֆրանսային կառավարը Օւլէանսին դաքսն էր եղեր, որ շատ պատուով

տեղեր պատրաստեց Պետրոսին համար, իրեն
 ալ գնաց հետը մէկ ժամու չափ տեսնուեցաւ .
 որոնց իրարու հետ տեսնուելը՝ ամանք կը նմանցը-
 նեն երկու հին երեկի զօրապետներու Մնեխ-
 պոլին ու Շիպիանի, երկուքն ալ մէկմէկու վրայ
 զարմանալով, երկու օրէն ետե՛ ինքը Ֆրան-
 սային թագաւորը եկաւ Պետրոսին հետ տես-
 նուելու :

Սակէց ետքը սկսաւ Պետրոս պարտիլ տես-
 նելու փարիզին ազուօր պալատները (սէրայնե-
 րը), հրապարակները, եկեղեցիները, կամուրջ-
 ները, (քէօփրիւնները), պարտեզները, ջրէ շի-
 նուած կերպ կերպ ճարտար (մարիֆէթի) շատ-
 րուանները, խաղերը, կերպ կերպ բնագա-
 տում և դրամուպատում հանդիսարանները,
 ուր ժողովուած կային հին թագաւորներուն ըս-
 տակները, ու ծովի մէջ գտնուած կերպ կերպ
 կենդանիները, հին դրքեր, գրատուններ, դըպ-
 րատուններ, ու համալսարաններ, և այլն :

Երբոր կ'երթար ձեռագործները տեսնե-
 լաւ, ինչ որ կը հաւնէր վազուան օրը շուտ մը
 իր քովը բնծայ կու գար այն ձեռագործէն
 յատուկ շինուած : Երբոր գնաց Լուվր ըսուած
 տեղը՝ (ուր որ թագաւորական ամէն արուես-
 տաւորները ժողովուած են), որ տեսնէ թագա-
 ւորական ստակներ ու մխտայներ տպուելը, ամ-
 մէն կերպ իր առջին տպեցին, ու իրեն ցրցու-
 ցին : Ետքը միտալ մ'ալ տպեցին սակիէ այն
 կերպ շարժելով որ իր ստքին վրայ կ'ընար,
 ու ետե՛ ետե՛ կը գիզուէր : Պետրոս չի գիմու-
 նալով իր ձեռքովը առաւ տեսաւ որ՝ մէկդին

իր պատկերն է, ու իր անունը վրան գրած
ասանկ. Պետրոս Ալեքսիովիչ. Յար մեՏ, Ռու-
սիոյ կայսր: Մէկ ալ գին Համբաւին պատկերը
տպուած, ոտքը աշխարհի վրայ գրած ունենա-
լով, անոր բոլորակը վիրդիլիտս բանաստեղծին
այս խօսքը գրուած. Քալելով ուժ կ'առնէ. Որ
էր գովասանք Պետրոսի ճամբորդութեանը, որ
իբաւ աշխարհ կը քալէր մինակ այս մտքիս
համար որ՝ իր խելքը ու իր հայրենիքը ու-
ժովցընէ:

Պզտիկ գեղ մը կար 14 միլ Փարիզէն հեռու,
հոն գնաց առջի օրերը հաց ուտելու Անդէն
ըսուած կամին քով, հացը լմննալէն ետե առջի
բանն որ տեսաւ՝ եղաւ իր կենդանագիր պատ-
կերը քիչ մը առաջ քաշուած, նման այն հա-
գուտտով՝ ինչով որ կը պտըտէր:

Երբոր գնաց Սոսպօն ըսուած աստուածա-
բաններուն եկեղեցին, տեսաւ պատին վրայ
Ռիչլիօ ըսուած քարաինալին գերեզմանը իր
արձանով, որ շատ ազգասէր մարդ ըլլալով ու
փոխարքայութիւն ընելով, շատ կենցաղօգուտ
գործերով զարգարեց Ֆրանսան, սիրտը չի գի-
մանալով ցաթկեց Պետրոս ասոր գերեզմանին
վրայ, գրկեց իրեն քարէ շինած արձանը ըսե-
լով. Ախ, մեՏ փոխարքայ, ոչր ես, ի՛նչոչ իմ
ատենս չի ճնար, ես քեզի կոչ տայի ինչոչան
իմ քաղաշորոշեալսն կէսը, որ ինճի մարդ
կառավարել տրովեցրնէիր:

Երբոր Փարիզէն ելլելու եղաւ Պետրոս,
ամէնուն շնորհակալ ըլլալով շատ սակիէ միտալ-
ննր բաժնեց թագաւորական մարդիկներուն,

ուր տպած կային իր պատկերը, ու իր երևելի գործերը: Ասանկ տասնըվեց ամսէն ետե գարձաւ Բէգրպուրի քաղաքը, ետքը 1718ին գնաց Մոսքովա քաղաք, ուսկից ութը տարի կար որ հեռացեր էր:

Բայց այս մարդս՝ որ բոլոր իր ազգը մարդ կրցաւ ընել, շատ դժբաղդ գտնուեցաւ՝ որ իր զաւակը Ալէքսիս ըսուած՝ որ իրեն յաջորդ պիտի ըլլար, չի կրցաւ մարդ ընել. միշտ իր կոպտութեան մէջ մնաց. չէր հաւնեւր իր հօրը ըրածին՝ թէ այս ինչ նորութիւն է, ետքը իմանալով ալ որ՝ իր հայրը պիտի զրկէ զինքը ժառանգութենէ, մտածեց զլուխ քաշել ապրտամբիլ իր հօրմէն, ու մեռցընել զանիկայ: Անոր համար երբոր Պետրոս երկրորդ անգամ ճամբորդութիւնը կ'ընէր՝ որ հիմա պատմեցինք, Ալէքսիս փախաւ գնաց վեննա, ետքը Ինսբրուք, անկէց ետքը Նաբոլի: Բայց հայրը գատնալէն ետե կանչեց, ազան եկաւ հօրը ստքը ընկաւ թողութիւն ուզելով, բայց Պետրոս պատմեց զրկելով զինքը ժառանգութենէ ու յաջորդութենէ. գատաւորներուն յանձնեց որ՝ ասոր քննութիւնը ընեն. գատաւորները որ 12/4 հոգի էին, քննելէն ետե վճռեցին որ մահապարտ է: Երբոր իմացաւ Ալէքսիս այս վճիռը՝ մեռաւ կամ իջուածով, կամ ոմանց համեմատ զեղով. իր կողմնակից եղողներն ալ ամէնը պատժուեցան:

Երբոր կարողս Շուէտի թագաւորը յանկարծ մեռաւ ծեծի մէջ թնդանօթի մը գնտակով, այն ատենը Պետրոսին հետ եզոզ դաշնակից թագաւորները թողուցին զինքը: Բայց Պետրոսին սիրաւը անանկ էր, որ սիրաւը կտարելուն տեղը աւելի սրտտանցաւ, շատ զօրքով մտաւ Շուէտի երկրին մէջ, և շատ փնաս տուաւ անոնց. ու թըքաղաքնին կործանեց, երսունէն աւելի բերդեր, հազարի շախ գեղեր, քառասուն ջաղացք, յիսուն մահսէն, տասնըչորս երկրթի հանք (մատէն), երկու պղնձի հանք, ասոնք ամէնը աւրեց աւրըշարկեց, թող այնչափ ցորեն ու անասուն:

Այս փնասները տեսնելով Շուէտի թագուհին Ուլրիքա ըստած, որ իր եզրօրը Քաալօին կտէն նստաւ, հաշտութիւն մը ըրաւ Մոսկովին հետ մշանջենաւոր երկու ազգին մէջ: Այն ատենը եղաւ որ՝ բոլոր Մոսկով ազգը զարմանալով ու դոփելով Պետրոսին խելքը ու քաջագործութիւնը, այս անունս տալին իրեն. Պետրոս մեծ. Հայր հայրեկեաց. և կայսր համարէն Ռուսիոյ:

Սկէց ետքը իրեն յաջորդ գնելով կատարինէն՝ որ քիչ մը առաջ թագուհի պսակել տուեր էր, 1725ին յունուարի 28ին մեռաւ 54 տարուան մեծն Պետրոս. իրաւ մեծ մարգիկներէն մէկը՝ որ ատեն երեցեր են Եւրոպայի մէջ. որուն վրայ դոփասանք զուրցեց Ֆօնգէնէլ փարիզ եղած գիտութեան ճեմարանի մէջ իրենց սովորութեանը համաձայն, վասն զի Պետրոս ալ պատուանուն անգամ էր նոյն ճեմարանին:

Այս մարդուս շատ կատարելութեանց մէկն ալ այս էր որ, ամենեկին պարագ չէր կրնար կենալ. միշտ թշնամի էր դատարկութեան. և բոլոր իր կեանքը կրնայ ըսուիլ հանապազօր-դական ճամբորդութիւն. Եւրոպային մէկ ծայրէն ինչուան Սփային մէջ տեղերը՝ առանց բազմութեան քիչ մարդով կ'երթար կու գար:

Իր այնչափ ընդարձակ երկրին մէկ ծայրէն մէկ ալ ծայրը անանկ հեշտ (խօլայ) մը կ'երթար, ինչպէս որ մէկը իր անէն գեղի տունը կ'երթայ: Բէգբայուրկէն ինչուան Մոսքովա, որ 600 միլ ճամբայ է, և հասարակօրէն իրեք շաբաթ կը քշէ երթալը, Պետրոս շատ հեղ 4 օրուան մէջ կ'ընէր:

Մէկ մեծատուութիւն, մէկ երկայնմտութիւն մը ունէր, որ անով ամէն բան առաջ կը տանէր, ամէն ձախորդութիւններու վրայ կ'ելլէր: Շատ հեղ ապստամբութիւն ելաւ իր երկրին մէջ՝ որ ամէնը չի պատմեցինք վերը, շատ հեղ կը ծիծաղէին ծաղր կ'ընէին իր ըրած բաներու վրայ թէ այս ի՞նչ նորութիւն է, այս ի՞նչ բարեկարգութիւն է. ասանկ կենալը մեզի ազէկ է կ'ըսէին. չենք ուզեր մեր պապերնէս աւելի ազէկ ըլլալ:

Ասով կ'ուզէին ոչնչացուցանել Պետրոսին ջանքը, որուն ամէն ըրածները անոր համար էր որ՝ իր ազգը մարդ ընէ, բարբարոսութենէ կուտու-թենէ հանէ, քաղաքականութիւն սորվեցընէ, յրազր կ'ընէին ինչուան այն բանին վրայ՝ որ ապրսպրեր էր մեծերուն զաւակները քաղցընելու, Ծրէնկիստան խրկելու՝ որ խելք սորվին, և ծաղր

ընելով այն օրինակ կը բերէին որ, մեծի մը տղայ Մոսկովտանէն գնաց փարիզ, երկու տարի կեցաւ, դառնալէն ետև ուրիշ բան չէր գիտեր որ՝ փարիզի մէջ նստած իր տունը, մէյմն ալ հոն եղած ծառային անունը: Ասանկ ու ասոր նման խօսքեր ժողովուրդին մէջ կը ձգէին, որոնք կը ըսէր Պետրոս, կ'իմանար իրենց միտքը, իրենց գործողութիւննին, որով երբեմն երբեմն ապստամբութիւն հանել կու տային:

Այնչափ կ'ըլլար որ՝ ինքն ալ Պետրոս կ'ըսէր. իմ՝ երկիրս մակաղ (մանտաւ) մ'է անբան անասուներու, ես կ'ուզեմ՝ մարդու կերպարանք խօսիել զիրենք, բայց կը յուսահատիմ՝ չեմ կրնար կ'ըսեմ ասոնց կամապաշտութեանը յամառութեանը (ինաաներուն) յաղթելու. և անոնց սրտէն ստպութիւնը վերցընելու:

Բայց ասանկ ալ ըսելով չէր յոգներ, նորէն կ'աշխատէր զանոնք մարդ ընելու, վասն զի իր սէրը իր հայրենեացը իր ազգին վրայ կրակի պէս իր սրտին մէջը կը վառէր, միշտ բերանը կ'առնէր քարտինալ Մ'ապարինին ըսած խօսքը, (որ ատենօք հայրենասէր փոխաբայ մը եղաւ Ֆրանսայի մէջ). Թողուցի որ խօսիմ, հերիք է որ մեզի բողոքն որ ընենք:

Ունէր սիրտ մը ամուր. ամէն բանի մէջ կ'ուզէր վրայ ելլել: Պղտիկուց անանկ վախ մը ունէր ծովէն, որ պղտիկ գետի մ'ալ վրայէն անցնելու ըլլար, պաղ քրտինք մը վրան կու գար վախէն, ետքը իջուած դողալով (հէվալէ), սի կ'ըսէր որ ասանկ տղան նուապետ պիտի ըլլայ ծովի վրայ. բայց երբօր տասնըչորս տա-

բուան եղաւ՝ սորվեցընելու համար զինքը ջուր ձգել սկսաւ, այնչափ լողաց որ՝ ետքը վախը թողուց, սէր ձգեց ծովը մտնելու:

Միտք մը ունէր սուր, իր այնչափ դրօսի գործերը ընելէն ետե՛ս՝ այնչափ ալ տեղեկութիւն ունէր որ՝ բոլոր Մոսկովստան մէկը չի կար իրեն չափ սորված, թէպէտ ինքը և ոչ քերականութիւն էր սորված. աղէկ կը խօսէր զանազան լեզու, շատ նիւթոց (մատտէնէրու) վրայ գիտութեամբ կը խօսէր, Ռուսոմնականութեան այսինքն մտթէմտթիբայի մէջ կրնար ուրիշներուն համար տուող ըլլալ, մանաւանդ աշխարհագրութեան մէջ. իսկ նաւարկութեան մէջ շատ վարպետները գերազանցեց: Սորված էր նաև վիրաբուժութիւն, տեղ տեղ կը բանեցընէր:

Ունէր ոգի մը կենդանի, թափանցող, մեծագործ, անոր համար կ'ուզէր անանկ բաներ ընել որ, հասարակ գործերէն վեր ըլլայ, և իրը թէ ոչնչէն առաջ բերելով նոր ստեղծէ:

Այս կատարելութեանց մէջ շատ պակասութիւն ալ ունէր, որ ինքն ալ ճանչնարով կ'ըսէր. էս իմ ազգս կարգաւորեցի, բայց ես զիս չի կրցայ կարգի մէջ դնել:

Բայց մենք հոս շնք ուզեր այս թագաւորիս կատարեալ վարքը պատմել, ինչպէս որ իր պատերազմերն ալ, իր ճամբորդութիւններն ալ կեղվրայ անցնելով մը պատմեցինք, և ոչ կարգաւ տեղնխտեղը՝ վասն զի մեր միտքը հոս այնչափ է որ՝ իր ազգասիրութիւնը իմացընենք կարգացողին:

Անոր համար հիմա իրեն երևելի կենցաղօ-

դուստ գործերը մէկիկ մէկիկ յիշենք, որչափ որ իր հայրենիքը իր ազգը զարգարեց:

Առաջ յիշելու է իր շինած քաղաքը: Իմացաւ Պետրոս որ տէրութիւն մը ինչուան ծովի քով տեղ չունենայ՝ այն տէրութիւնը չի կրնար ծաղկիլ. տեսաւ ալ որ իր ազգը Պալլիկ ծովին վրայ ունէր տեղ, բայց երեսէ ձգած անչէն, Ուզեց քաղաք մը շինել այն կողմերը կղզիի մը վրայ, որ անապատ էր, Ֆինլանտիա ու Ինկրիա գաւառին մէջ, Նիէվա գետին բերանը՝ որ ճիւղ ճիւղ կը բաժնուէր, (տես աշխարհագրութեան մէջ): Անով այս կղզին ձմեռը լիճ մը կ'ըլլար սառուցի (պուզերու), մարդ չէր կրնար հոն երթալու որ, քովի անտառները ու խորունկ լիճերը (կէօլերը) անցնելով, մարդու տեղ գայլ ու արջ (խուրտ ու այի) կը բնակէր. իսկ ամառը բոլոր ցեխ (չամուր) կ'ըլլար:

Պետրոս անտառները կտրել տուաւ, լիճերը չորցրնել տուաւ հետու տեղաց հոգ բերել տալով. ցիցեր անկել տուաւ գետինը, անոր վրայ քաղաքին հիմը (թէմէլը) ձգել տուաւ. ինքը տալով կաղապարը (աէսիմը) քաղաքին, բերդին, ճամբաներուն, կամուրջներուն, և այլն: Չի նայեցաւ ոչ իր գործավարներուն ազխութիւնը, ոչ գետնին անպազութիւնը, ոչ ջուրերուն կոխելները, և ոչ մահը՝ որ հոն բանողներէն հոն նստողներէն իբր երկուհարիւր հազար մարդ օդուն գէշութենէն մեռաւ, ու իրենց գիակները (լէշերը) իբր թէ քաղաքին հիմն (թէմէլը) եզան:

Ետեի եկողները միշտ պիտի զարմանան որ՝ ինչպէս շինուեր է այս քաղաքս այնչափ ձախտը:

դու թեանց վրայ ելլելով, ուր բնական գիրքը գէժ, ազգին յօժարութիւնը գէժ, ձախորդութիւն պատերազմաց գէժ: Ասանկ ամէն բան գէժ ըլլալով ի՛նչ երկայնամութիւն ունեցաւ Պետրոս՝ որ ասանկ մեծ ու ազուտ քաղաք մը շինեց, որուն բերդը Եւրոպային մէջ աղէկ բերդերէն մէկն է. թագաւորաւայել, արքայանիստ, ու կեդրոն ամէն առուտուրի:

Քայց այս աշխարհիս մէջ ամէն աղէկ կենցաղօգուտ գործեր ձախորդութեանց մէջ եղեր է. 1703ին երեքհարիւր հազար մարդով լեցուած էր. ինչուան Աժաէրխանէն՝ ինչուան Չինու մօտիկ տեղերէն մարդ բերաւ բնակեցուց այս քաղքիս մէջ: Օտարականները հոս բերել տալու համար՝ եկողին բարերարութիւն կ'ընէր, ոմանց գետին կը պարգեւէր, ոմանց տուն կը պարգեւէր, շատ ընծայ կու տար անոնց որ արուեստ մը աղէկութիւն մը կը խօթէին: Որչափ որ առուտուրի բան կար իր երկրին մէջ, մեծ մասը այս քաղաքը բերել տուաւ միշտ ըսելով որ. *Կ'ուզեմ այս քաղաքս ուրիշ լուսուս մը՝ ուրիշ Անսդրաստ մը դարձնել:*

Ասանկ անանկ անապատ տեղը՝ շէն քաղաք մը դարձուց Եւրոպայի մէջ. իր անուան յիշատակն ալ թողուլ ուզելով՝ Սանքդ Բէդրպուրկ կոչել տուաւ. որ է սուրբ Պետրոսի քաղաք. ինչպէս որ երևելի թագաւորներ իրենց անունով քաղաք շինեցին, ու կոչեցին. մեծն Աղերսանդր՝ Աղերսանդրիա. կեսար՝ կեսարիա. Ագրիանոս՝ Ագրիանոսպոլիս. կոստանդիանոս՝ կոստանդնուպոլիս, և այլն:

Երկրորդ՝ յիշենք Պետրոսին առաջ բերած զօրքը. վասն զի հարիւր հազար հետեակ (եա-
կան) զօրք ստքի վրայ հանեց անանկ կրթուած,
անանկ պատերազմող, ինչպէս որ կը գտնուէր
Եւրոպիոյ պինտ կրթուած ազգերու մէջ, որոնց
չատ սպաներն ալ բուն մտկով ազգէն էին:

Երրորդ՝ որչափ բերդ կամ բերդի պէս
չինուելու յարմար տեղեր ունէր իր սահմանին
մէջ, ամէնն ալ շինեց ամրացուց նոր Եւրոպաց-
ւոյ արուեստին պէս:

Չորրորդ՝ ծովի վրայի զօրութիւնը հասուց,
ինչուան 40 նաւ երկփեղկեայ (խափախլը) ստքի
վրայ պահելով, ու 400 բեռնածիղ (չէ.ք.տիրի):

Հինգերորդ՝ ծովարուեստի ու նաւարկու-
թեան ճեմարան մը սահմանեց, ուր ամէն ազ-
նուականաց տուն պարտաւորուած են իրենց
մէկ զաւակը հոն խրկելու:

Վեցերորդ՝ երրոր կասպից ծովին արեւմը-
տեան ծովեզերքը ձեռքը անցաւ յամին 1722
ու 1723, այս ծովուն աշխարհացոյցը քաշել
տուաւ: Անանկ ամէն աշխարհագիրները հաս-
կըցան այս ծովուն ձեւը. վասն զի Պետրոսէն
առաջ բոլորովին ուրիշ ձևով կը կարծէին: Այն
աշխարհացոյցին մէկ օրինակը Պետրոս փարիզ
եղած գիտութեան ճեմարանին խրկեց, որուն
պատուանուն անդամն էր Պետրոս:

Եօթներորդ՝ ամէն մեծ քաղքները՝ գա-
տաւորներ գրաւ բարեկարգութեան համար,
որ մէջինները ապահով կարենան նստելու, վասն
զի առաջ գիշերները անանկ վախ կար այն

քաղքընհրուն մէջ՝ ինչպէս որ անտանհրումէջ՝ :

Ութերորդ՝ կրակ մարելու համար յատուկ մարդիկ դրաւ, որովհետեւ շատ կրակ կ'ըլլայ Մոսկովին երկիրը, ու օրինակ տալու համար՝ ինքը Պետրոս առջինը կ'ըլլար բռնկած տանը վրայ ելլել, կացին (պալլա) ձեռքը բռնած ունենալով :

Իններորդ՝ եկեղեցական բարեկարգութիւններ սահմանեց, վասն զի առաջ հազիւ անունով քրիստոնեայ կ'ըսուէին, պատրիարքութիւնը վերցուց, սինոդոս դրաւ, ու օգտակար խելացի կանոններ :

Տասներորդ՝ Սիպերիոյ ծայրը ժողովուրդ կար, որ խիստ բարբարոս էին, ինչուան հաց չինել չէին գիտեր ինչպէս որ վերը յիշեցինք, ստակ ալ չէին տեսած, մինակ ձկնորսութիւն գիտէին, ու կենդանեայ մարթը կը հագնէին : Ասոնք մարդ ընելու աշխատեցաւ, պինտ առաջ քրիստոնէական հաւատք սորվեցընելու մարդիկ խրկեց, որ հինգ տարուան մէջ անոնցմէ հարիւր հազարէն աւելի քրիստոնեայ եղան, վասն զի առաջ վայտէ շինած կուռքեր կը պաշտէին :

Մետասաներորդ օրէնք դրաւ յաջորդութեան վրայ, վասն զի առաջ առջիննեկները կը նստէին թագաւոր, բայց որպէս զի ո՛վ որ յարմար է այն ըլլայ թագաւոր, հրամայ որ թագաւորը իր սղջութեանը ատեն ո՛վ որ ուզէ այն ընտրէ իրեն յաջորդ, և թէ որ այն ընտրածն ալ անարժան ըլլայ, կարենայ ձգել :

Երկրտասաններորդ՝ նոր վարպետ ճարտարագետութիւն խօթեց իր հայրենեացը մէջ . վասն զի Մոսկովներուն առջի հին շէնքերը խիստ կոպիտ էին, ու իբր թէ ճարտարագետական ձև մը չունէին ամենեին : Անանկ կանոնաւոր ձևերով տներ, պալատներ (սէրայներ), հասարակաց շէնքեր, և մանաւանդ մեծադորժ զինարան մը ու նաւարան շինել տուաւ :

Երեքտասաններորդ՝ գպրոցներ բացաւ Մոսքովա . Բէդրպուրկ, ու Քիով ըսուած քաղաքը, լեզուադիտութեան, բանասիրութեան, և և ուսումնականութեան համար . իսկ գեղերու մէջ պզտիկ գպրատուններ բացաւ, որ գեղացւոց աղաքը հոն կարգալ ու գրել սորվին :

Չորեքտասաններորդ՝ գպրոց մը բացաւ յատակ բժշկութեան համար, ու գեղարան մը Մոսքովա քաղքին մէջ . ուսկից գեղեր կը բաժնուի ամէն մեծ քաղքրներու ու զինուորներու . վասն զի ինչուան այն ատենը բոլոր Մոսկովըստան գեղարան մը չի կար, սորված բժիշկ մը չի կար որ՝ մինակ թագաւորին համար :

Հնգետասաններորդ՝ սահմանեց որ հրապարակաւ համար տրուի սորվեցուի անդամագնութիւն, որուն միայն անունը գիտէին առաջ : Անոր համար ծախու առաւ անուանի Ռուխը ըսուած վարպետ մարդուն հանգիստարանը, ուր աչքով կը տեսնեն աչկերաները՝ ինչ որ պէտք է անդամագնութիւն սորվելու :

Վեշտասաններորդ՝ գիտանոց մը շինել տուաւ, ուր աստղաբաշխերը աստղերուն շարժմունքները կը նային . հոն ժողովուած է նաև ինչ որ պէտք է բնական պատմութիւն սորվելու :

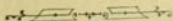
Եօթնևտասներորդ՝ սարտեղ մը անկել տուաւ
կերպ կերպ ծառերու, պիտուական անկարա-
նութիւն ստրկելու համար:

Ութնևտասներորդ՝ նոր տպարաններ բացաւ,
որոնց հին գիրքերը փոխուեցան կապիտ ու փա-
կապրով ըլլալուն համար:

Իննևտասներորդ՝ թարգմաններ (թէրճի-
մաններ) գրաւ Եւրոպայի ամէն տէրութեանց
լեզուներու համար, մանաւանդ լատին լեզուին
հոսմի, տաճկի, զալմութներու, մոզոլներու, ու
չինու մաշինի:

Քսաներորդ՝ գրքատուն մը թագաւորական
իրեր մեծ գրքատուններէ շինուած, որ ծախու
առաւ Ինկիլդէստա, Հոլդէյն, ու Նեմցէստան:

Տեսար հիմա ազգասիրութեան գործերը-
այս գործերէս կ'իմացուի որ՝ Պետրոսին պէս
ոգնելիք, աշխատաւոր, շիյոզնող, գործադիր, ու
ամէնէն աւելի հայրենասէր մարդ քիչ էլեր է
աշխարհիս վրայ: Այս մարդս ցըցուց ամէնուն
որ, ինչ կրնայ ընել մինակ հոգի մը, երբոր
իր սրտին մէջը ճշմարիտ ազգասիրութիւն ու-
նենայ: Յըցուց որ՝ քիչ ատենի մէջ շատ բա-
րեկարգութիւն կրնայ ըլլալ ոչ թէ մինակ մէկ
քանի հոգիի վրայ, հապա նաև բոլոր ազգի
վրայ, երբոր մեծը դատաւորի պէս չի շարժի՝
հօր պէս շարժի, երբոր ժողովուրդն ալ մեծին
հնազանդ ըլլայ:

Օ Ր Ի Ն Ա Ս Ա

Ազգասիրութեան ի քաղաքական պատմութեան
ազգիս հայոց:

ա. վաղարշակ քաղաշոր հայոց:

Գանք հիմա մեր ազգին մէջէն ալ բերենք
ազգասիրի օրինակ: Շատ երևելի թագաւորներ
ունեցեր ենք, բայց ինչպէս որ ամէն ազգ մէյ մէկ
թագաւոր ունեցեր են ուրիշ թագաւորներէն ե-
րևելի, ասանկ ալ մեր ազգին թագաւորներուն
մէջ ամէնէն երևելի ինձի կ'երևի առաջին վա-
ղարշակ: Վասն զի ուրիշ թագաւորները մէյ մէկ
բանի մէջ երևելի եղեր են, իսկ վաղարշակ ամէն
բանի մէջ ինչ որ պէտք է թագաւորի մը:

Եւ ամէնէն աւելի որովհետև շատ շինու-
թիւններ բրաւ, և բնան ազգասիրութիւն ցը-
ցուց' որ մեր բանին պէտք է, անոր համար հոս
իրեն բրած կենցաղօգուտ գործերը գնենք, չէ
թէ կատարեալ վարքը' որ է գործ պատմա-
գրի մը:

Թագաւորի մը գլխաւոր այս իրեք բանը
պէտք է ընել իր հայրենեացը՝ իր ժողովրդեանը
վրայ: Մէյմը աղէկ բարեկարգութիւն տալ իր
ժողովրդեան: Երկրորդ՝ քաջ ըլլալ, աղէկ զի-
նուորութիւն շակել, որ թշնամիներէն խաղաղ

պահէ՛ իր ժողովուրդը իբր երկիրը: Եւ երբորդ՝
գպրութիւն ու մարդ ընկու ուսումներ խօթել,
կամ՝ թէ եղած գպրութիւնը ու ուսմունքը ա-
ռաջ տանիլ:

Շատ թագաւոր ունեցեր ենք քաջ կարիճ թէ
Հայկազունեաց՝ թէ Արշակունեաց, թէ Բագրա-
տունեաց, և թէ Ռուբինեանց ցեղին մէջ, որ
աւելորդ է հոս յիշել, ու զոյր պատմագրութեան
մէջ կրնայ կարգալ: Բայց քիչ ունեցեր ենք բա-
րեկարգութիւն մտցնող, քիչ ունեցեր ենք գը-
պրութիւն ու ուսում՝ ծաղկեցընող, իսկ թա-
գաւոր մը՝ որ այս իրեքն ալ մէկէն ունենայ,
իրեք բանի վրայ ալ աշխատի՝ չենք ունեցեր
բայց եթէ այս մեծն վաղարշակ:

Ասոր ասենը Պարսկաստան ծաղկեալ էր
ուսումով ու բարեկարգութեամբ, և որովհետեւ
վաղարշակայ ցեղը Պարսից, Պարթեաց երկրին
մէջ առաջ եկաւ, յայտնի է որ Պարսից իմաս-
տուններուն տակը կրթութիւն ունեցեր էր վա-
ղարշակ: Այն իմաստուններուն սկզբունքով վա-
րուելով՝ այս իրեք բանը որ վերը յիշեցինք,
առաջ տարաւ մեր երկրին մէջ, և անկարգու-
թեան բան մը չըբաւ որ՝ իրեն արատ գնենք,
և նաև քսան և երկու տարի թագաւորելէն ետեւ
իր օրհասաւը (էճէլովը) մեռաւ: Այս կը ցուցը-
նէ որ՝ ժողովուրդն ալ, զինուորներն ալ իրմէ
չսա գոհ էին:

Խորենացին Ա. Տ. այս աննունները կու տայ
վաղարշակայ, Անճնագեղ, Քաջաղեղն, Արի,
Կորովարան, Հանճարեղ, և Բ. Յ. կը կոչէ Քաջ.
Խոհեմ:

Անձնագեղ ըսելով կ'ուզէ խմացընել, որ գրսի կերպարանքով ալ արգելի ու գեղեցիկ մարդ էր վաղարշակ : Քաջաղեզն ու Արի ըսելով, կ'ուզէ հասկցընել որ՝ պատերազմի մէջ կարիճ էր՝ ու աղէկ նէս (օխ) նետող, որ այն ատենը հրացանի տեղ կը բանեցնէին : Կորովարան ըսելով կ'ուզէ խմացընել՝ որ ճարտասան էր, ու խօսքը քաղցրնող, բան մը թէ որ հրամէր՝ պէտք էր որ տաջ տանէր : Բայց մեզի հոս ետքի երկու տրուած անունը պէտք է, որ է Հանճարեղ ու Խոհեմ : Իր խելքը ու խելացի գործերը պէտք են որ վնասենք, խմանանք, ու կարգացողին առջին գնենք օրինակի համար :

Ինչ խելացի սկզբամբ վարուիչ էր որ՝ Իրեն եղբայրը Արշակ ըսուած՝ որ թագաւոր էր Պարսից ու Պարթևաց, վաղարշակայ տալէն ետե Հայաստանը և ուրիշ երկիրներ, ըսաւ իրեն որ՝ ասանցմէ զատ ուրիշ ինչ երկիրներ կրնաս թշնամիներէն տոնել՝ առ, ամէնը քեզի ըլլայ : « Եւ այլ (երկիր) սրչափ միտք քո և քաջութիւն « հասանեն. զի սահմանք քաջաց ատէ գէնն իւր « բնանց, սրբան հատանէ, այնքան ունիս : Խոր. Ա. 7 :

Վաղարշակ ասանկ ազատ հրաման ալ ունենալէն ետե, այն ատենն ալ ուրիշ երկիրներ տոնելու կամք չունեցաւ որ՝ իրեն առջի տրուած երկիրները միայն թշնամիներէն պահէ ու շէնցընէ : Մ'եր առջի Արտաշէս շատ երկիրներ ասանելու սէր ձգեց, բայց տարածած (էճէլսիդ) մեռաւ : Մ'եր Արամ՝ ինչուան մօտիկ Հինտիստանի գնաց, որ չի կրցաւ իր տակը պահել բայց միայն մեծ և վտրը հայքը : Վաղարշակ ասանկ զխաբուածներ կը մտածէր, մտմտալով երկիրս շեմ

ուզեր կ'ըսէր մեծցընել, հասցա կ'ուզեմ շէնցը-
նել, ինչ խոհեմութիւն, այս խելքը հիմակուան
պինտ խելացի աշխարհ հասկըցող փիլիսոփա-
ներուն սկիզբն է : Անոր համար խորենացին
Բ. Յ. կը կոչէ զվաղարշակ, « Այլ քաջ և խո-
« հեմ, (որ) ընդարձակ տիրեաց ի վրայ Սահ-
« մանաց իւրոց » : Թէ քաջ կտրիճ էր կ'ըսէ,
թէ խոհեմ. իր խոհեմ՝ ըլլալովը մինակ իր
սահմանին իր երկրին վրայ իշխեց, ոչ թէ օ-
տարներուն սահմանին վրայ : Անոր համար ինչ
պատերազմ՝ որ ըրաւ, ասոր համար ըրաւ որ՝
սանձահարէ զսպէ իր թշնամիները՝ որ մակե-
դոնացիներն էին, ապա թէ ոչ իր միտքը իր
սէրը (հավէտը) այս էր որ՝ բարեգործութիւն
ընէ ժողովրդեան, ինչպէս որ կը վայլէ թագա-
ւորի. բարեկարգութիւն մոցընէ ազգին մէջը,
ինչպէս որ պէտք է մեծի մը : Անոր համար
խորենացին այն գլխին մէջը կը գրէ : « Յետ
« սանձահարելոյն զմակեդոնացիսն և դադարե-
« լոյն պատերազմացն՝ սկիզբն առնէ բարեգոր-
« ծութեանցն պարթևն քաջ (վաղարշակ) » :

Կառավարող մարդու՝ մեծ մարդու հարկա-
կաւոր բարեգործութիւններէն մէկը այս է որ՝
երախտագէտ ըլլայ այսինքն ուրիշին ըրած բա-
րիքը ճանչնայ. վասն զի ասով ամէն ժողովրդ-
դեան սէրը իրեն կը քաշէ, ուրիշներն ալ տես-
նելով կը յորդորութիւն աղէկութիւն ընել իրենց
մեծին : Այս երախտագիտութեան սէրը որչափ
աղէկ տպաւորուած ունէր իր սրտին մէջը վա-
ղարշակ, որ իր բարեգործութեանց մէջ պինտ
առջի բանը խորենացիին պատմածին պէս և-

զաւ ուրիշին աղէկութիւնը ճանչնալ, որ է աղէկութիւն մը խիստ ցանցառ հիմնկուան աւանս :

Մարդ մը կար այն ասեմները Բագարաւ ըսուած, այս մարդը իմաստուն ու զօրաւոր ըլլալով՝ ամէնէն առաջ զինքը իր կամքովը վազարչակայ տուաւ, վազարչակ ալ ամէնէն առաջ անոր աղէկութիւն ըրաւ, թագապիր ընելով անով : այսինքն իշխանութիւն տուաւ որ՝ իր ցեղը ըլլայ որդւոց որդի թագաւորին գլուխը թագ դնող. և իր ցեղը իր անունով ըսուի Բագարաւունի :

Բայց մենք հիմա վազարչակայ ըրած բարեկարգութիւնները յիշենք, որ ըրաւ ազգին վրայ՝ խորենացիին պատմութիւնը կը ցուցնէ՝ որ վազարչակ թագաւոր նստածին պէս, առջի բարեկարգութիւնը որ ըրաւ՝ հզաւ գալբութեան ուսումնասիրութեան վրայ : Երկրորդ՝ իր թըշնամիները զսպելէն ետե՝ պատերազմները գազրելէն ետե՝ իր բարեկարգութիւնը հզաւ քովի գրացի ազգերուն վրայ : Երրորդ՝ հզաւ զինուորութեան վրայ : Չորրորդ՝ Մծբին գալէն ետե՝ որ էր իր արքայանիստ բաղաբը (Սիթիանէ), իր բարեկարգութիւնը հզաւ իր արքունեացը (սէրային) վրայ, նախարարութեանց, շինութեանց, ու օրինաց և բարոյական քաղաքակա՛նութեանց վրայ : Մենք ալ այս կարգաւ՝ մէկիկ մէկիկ զլիտով բայց կարճառօտ անցնելով մը հոս պատմենք :

Առասիև թարեկարգութիւն վարդարչակայ
ի վերայ դպրութեան և ուսումնասիրութեան :

Երբոր վարդարչակ թագաւոր նստաւ Հայոց
վրայ, երկու պատուէր (թէմպի՛ճ) ունեցաւ իր
եզրօրմէն՝ որ էր Արչակ՝ Մէյմը քաջութեան
կտրիճութեան վրայ հոգ ունենալ, մէյմն ալ ի-
մասաութեան վրայ, Եկաւ վարդարչակ Հայաս-
տան տեսաւ որ՝ աղէկ կտրիճներ, կտրիճութիւն-
ներ կան, բայց իմաստութեան բան մը չի տե-
սաւ, վասն զի շատ ատեն առանց բուն թագա-
ւորի մնալով՝ Հայաստան, ասանկ բանի սէր (հա-
վէս) բոլորովին վերցուեր էր :

Ուզեց իմանալ որ՝ ի՞նչ թագաւորներ Հա-
յաստան տիրեր են, ու քանի՛ թագաւոր են ե-
ղեր ինչուան իր ատենը, արդեօք կտրիճ թա-
գաւորներ են եղեր, թէ տկար ու խեղճ : « Սո-
« բա (կ'ըսէ խօր. Ա. 7. այսինքն վարդարչակայ)
« կարգեալ զիշխանութիւն իւր մեծապէս, և
« հաստատեալ զթագաւորութիւն իւր, կամ՝ ե-
« զի գիտել սորա՝ թէ ո՞յք և ո՞րպիսի արք տի-
« բեալ են ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչև ցնա .
« զքաջաց արդեօք՝ եթէ զվատաց անցեալ ունի
« զտեղի » : Բայց որոնց որ կը հարցընէր՝ գիբը
մը չի կրցան գտնել իրեն տալ՝ որ անով իմա-
նայ՝ կային մէկ քանի խաղեր երգեր՝ որ Գող-
թման գաւառի մէջի եզրոյները կ'երգէին, բայց
այն երգերու մէջի պատմութիւնը՝ շատ այլա-
բանութիւններով զարգարուած ըլլալով, կար-
գաւորեալ պատմութիւն մը չէր հասկըններ :

Նախարարութիւններ (սիճալի քիպար) տե-

ուաւ Հայաստանի մէջ, հարուստ ու զօրաւոր. հարցուց իմանալու որ՝ այն նախարարութեան տունը ցեղը երբ, ուսկից սկսեր է, և ի՞նչպէս. Բայց նախարարութիւն մը չի գտնուեցաւ որ՝ իր ցեղին պատմութիւնը ունենայ ցուցընէ:

Վաղարշակ ինչպէս որ ըսինք՝ Պարսից իմաստուններու քով սորված ըլլալով պատմութիւն, հնագրութիւն, ազգաբանութիւն, շատ տրտմեցաւ զարմանալով այս բանիս վրայ երկու պատճառի համար: Մէյմը՝ որ ազգին պատմութիւնը չի գտնուելով, չէր գիտեր ինքն ալ որ՝ հայերը որոնց վրայ թագաւոր եղաւ, անդեօք երևելի հին ազգերէն էին, թէ աննշան ազգ մը դրսէն աւաղակութեամբ եկած: Մէյմն ալ որ՝ ազգին պատմութիւնը չըլլալով, իր յաջորդութիւնն ալ աղէկ չէր իմացուէր, որ թագաւորներուն կը յաջորդէ. և իրմէ առաջ քանի՛ թագաւոր եղեր են, և ի՞նչպէս են եղեր:

Պղտիկուց սորված մարդը՝ ասանկ բաները հարստութենէն թագաւորութենէն աւելի մեծ կը սեպէ. թէ որ չի գտնէ՝ անանկ հոգ կ'ընէ՝ ինչպէս թէ իր թագաւորութեան կէսը կորսընցուցած ըլլար: Վաղարշակայ դործը վարմունքը կը ցուցընէ որ՝ պղտիկուց վարպետի տակ սորված էր, պատմութիւն մ'ալ չի գտնելուն համար շատ հոգ ըրաւ: Մտածեց ինչ ընէ, ուրիշ ճար չի գտաւ որ՝ օտար լեզուներու մէջ փընառել տայ հայու ազգին պատմութիւնը. ասանկ գտաւ մարդ մը ասորուց ազգէն Մարիրաս կամ՝ Մարարաս կատինա անունով, որ խելացի էր, ու աղէկ գիտէր քաղղէարէն ու յունարէն:

Եւ որովհետեւ պինտ երևելի գրքատունները

Պարսից՝ Ասորեստանեայց՝ ու Քաղզէացւոց՝
բոլորը իր եղբօրը ձեռքը անցեր էին, [թուղթ
մը գրեց անոր՝ որ [թագաւորական գրքատուն
մը ցուցնէ այս մարդուս, ու [թողու որ՝ գրքերը
խառնելով գտնէ հայ ազգին պատմութիւնը։

Թ. Պ[թին օրինակը որովհետեւ ազէկ կը բա-
ցատրէ այս բանս՝ հոս բերենք, « Քանզի պա-
« տուէր ընկալայ ի քէն քաջութեան և իմաս-
« տութեան հոգ տանել, ոչ երբեք անփոյթ ա-
« բարեալ գրոյոյն խրատու, այլ խնամատարեալ
« հոգացայ ամենայնի, որչափ միտք և հասողու-
« թիւն բաւեցին: Եւ այժմ՝ ի քումմէ խնա-
« մակալութենէ զետեղեալ [թագաւորութիւնս,
« խորհուրդ ի մտի եզի զխտել [թէ ոյք ոմանք
« յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս
« հայոց. և սուտի նախարարութիւնքս որ աստ
« կան :

« Զի ոչ կարգք ինչ լեալ աստ յայտնի, և
« ոչ մեհենից պաշտամունք, և ոչ գլխաւորաց
« աշխարհիս առաջինն յայտնի, և ոչ վերջինն,
« և ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն
« ամենայն և վայրենի:

« Վասն որոյ ազաչեմ՝ զքո տէրութիւնդ՝
« հրամայես բանալ զգլխանդ արքունի ընդդէմ
« առնդ եկելոյ (Մարիրասայ) առաջի քոյոյ հօր
« տէրութեանդ: Զի գտեալ ըզձալին եղբօր քո
« և որդւոյ՝ բերցէ զստոյգն փութապէս, և զմեր
« հեշտութիւն որ ի կամակատարութենէ լեալ՝
« քաջ զխտեմ խնդութիւն քեզ լեալ»:

Երբոր Արշակ այս թագի՞ծը առաւ, իմա-
ցաւ վազարչակայ իր եղբօրը միայրը, ուրա-
խացաւ իր եղբօրը խելքին վրայ, հրամեց որ՝
Մարտիրոսը մուցընեն այն թագաւորական գրքա-
տունը՝ որ էր նինաւ, այսինքն Մուսուլ քաղ-
քին մէջ։ Այս գրքատան մէջ Մարտիրոս փնտռե-
լով ամէն գրքերը, գիրք մը գտաւ դարմանալի,
որ էր բնդհանուր պատմութիւն։ Այս գիրքս
մեծն Ալեքսանդր թարգմանել տուեր էր քաղ-
ղեացոյ լեզուէն յունաց լեզու։ Մարտիրոս
բոլոր գիրքը կարդալով միայն մեր ազգին
պատմութիւնը մէջէն հանեց, վազարչակայ բե-
րաւ Մծրին քաղաքը յունարէն ու ասորի գրով,
երբոր վազարչակ տեսաւ այս պատմութիւնը,
այնչով ուրախացաւ որ՝ իր առջի գանձը (խաղ-
նէն) այս սեպեց, ու իր պալատին (սէրային)
մէջը գողգողալով պահեց, բայց ամէնուն ալ
իմացընելու համար՝ երեկի բաները մէջէն հա-
նեց քարի վրայ փորել տուաւ։ « Առաջին իւրոյ
« գածնուն համարելով, զնէր յարքունիսն ի
« պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ, և զմասն ինչ
« ի յարձանի հրամայէ գրոշմել »։ Խոր. Ա. 8։

Տեսաւ որ ազգի մը վրայ թագաւոր եղեր
է որ՝ ամէն ազգին արմատն է (քեօքն), ամէն
ազգի գլուխ։ Իմացաւ որ՝ իրմէ առջի եղած
թագաւորները Հայաստանի մէջ՝ մէկմէկէ աւե-
լի կարիճ են եղեր, աշխարհակալ, մեծ պատե-
րազմներու նեւք զարնող, մեծ մարդիկներու
վրայ յաղթող։ Ճանչցաւ ալ որ՝ շատ առնն ա-
ռանց թագաւորի մնալով Հայաստան, շատ ան-
կարգութիւններ մտեր էր, ողինին թուլցեր
էր, խառվութիւնն և ուրիշ ազգային պակ-

սութիւնները շատցեր էին: Միւրտ առաւ վաղարշակ, ազգը աղէկ ըսաւ՝ բայց գլուխ չէ ունեցեր, ասոնց կարգ կանոն գնելու է որ՝ իրենց ասջի աղէկութիւննին ցուցընեն ըսելով, ձեռք վարկաւ իր բարեկարգութիւնները ըսելով՝ որ հոս պատմենք:

Որչափ որ վաղարշակ Մարտիրոսայ բերածին վրայ ուրախացաւ, մենք ալ այնչափ վաղարշակայ ըրածին վրայ կ'ուրախանանք, վասն զի ազգ մը որչափ որ կ'աժէ, այնչափ ալ իր ազգին պատմութիւնը կ'աժէ, վասն զի իր պատմագրութիւնն է՝ որ ազգին ազգ ըլլալը կը ցուցընէ: Այս ի՞նչ աղէկութիւն ըրաւ վաղարշակ որ՝ մեր ազգը ամենեկին շունենալով իր ազգին պատմութիւնը, պատմութիւն մը հանել տուաւ որ, մէկ ազգ մը ո՛չ եւրոպացոց՝ գուցէ և ո՛չ ասիացոց ունի անանկ պատմութիւն: Մէյմը որ՝ թագաւորական պինտ երեկի գրքատունէ է հանած, Երկրորդ՝ այնչափ հին գրքէ հանուած պատմութիւն է՝ և այնչափ ալ երեկի՝ որ մեծն Աղեքսանդր կարգացող մարդ ըլլալով, այս պատմագրութեան վրայ վարմանալով ու խիստ հաւնելով՝ յունարէն թարգմանել տուեր էր: Երրորդ՝ որ ի՞նչ հին բաներ կը պատմէ Նոյ նահապետին ազոցը վրայ, աշտաբակին բաժանման վրայ, ամէնն ալ աստուածաշունչին համաձայն պատմութիւններ են: Ասկէց կ'երևի որ՝ Աղեքսանդրէ շատ առաջ շինուած պատմագրութիւն է եղեր:

Ուրիշ որչափ ազգաց պատմութիւն կարգանք, կը տեսնենք որ՝ իրենց սկզբնաւորու-

թեանը պատմութիւնը համաձայն չէ աստուածաշունչին պատմութեանը, լեցուն է շինծու հրաշալի բաներով, իսկ այս Մարիրասայ գտած պատմագրութեան մէջ՝ հրաշալի բան մը չի պատմուի :

Ռւրիչ աղէկութիւն մ'ալ ըրաւ այս բանով վաղարշակ, վասն զի այս պատմութիւնը մեր ազգին գտնել տալով, շինել ու կարգալ տալով, կարգալու և հին բաներու ուսման սէր մը ձգել տուաւ հայու ազգին մէջ : Մնոր համար որչափ գովենք վաղարշակը՝ մինակ այս բանիս համար արժան է գովել :

Երկրորդ բարեկարգութիւն վաղարշակայ ի վերայ յընկայ ազգաց :

Երկիր մը՝ տէրութիւն մը՝ չի կրնար հանգիստ խաղաղ մնալ, ինչուան որ իր քովի ազգերը խաղաղ չըլլան, անոր համար խելացի թագաւոր մը պիտի նայի որ՝ իր գրացի ազգերը խաղաղ մնան, սիրով ըլլայ անոնց հետ, ինչպէս որ ամէն խելացի տուն՝ կը նայի որ իր գրացին աղէկ ըլլայ, ինքն ալ սիրով անոնց հետ վարուի :

Երբոր վաղարշակ Մ'որփիլիկէսի յաղթեց, որ մակեդոնացուց գին ըլլալով վաղարշակայ դէմ պատերազմ ելեր էր, անոր տակի եղած աշխարհները ամէնը կարգի գրաւ, որ էին Մաժար, այսինքն Ղայսերի, Պոնտացիք կամ Խաղաթք, այսինքն Տրապզունին ու Ճանիկին գիւրը, և Եգերացիք, այսինքն չէրքէս ազգերը :

Այս բանս խորենացին իր համառօտ ոճովը կարճ խօսքով մը ասանկ կը հասկցընէ ըստ ձեռագրին Բ. 6 : « Եւ այս այսպէս կատարեալ « կարգէ (այսինքն ի կարգի դնէ վաղարշակ) « զկողմանս Մաժարայ, և զպոնտացիս, և զԵ- « գերացիս » :

Ասոնց ետեւէն ի կարգի դրաւ աւելի բար- բարոս ազգը, որ կաւկասու կամ՝ կովկասու լե- բան տակը կը բնակէին ու անոր քովերը : « Եւ « աստ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն հիւ- « սիսոյ, և որ զստորոտով մեծի լերինն կա- « կասու, և որ ի հովիտան կամ՝ ի ձորս երկայ- « նաձիգս (երկան խորունկ տէրէններու մէջ) . « խորացեալք զհարաւով ի լեռնէն ի վայր՝ « մինչև ի գաշտաբերանն մեծ իջանեն » : Խոր. Բ. 6 :

Այս ազգերս հիմա կիւրծի, պաշ աշուխ, խարա խալբախ ըսուած ազգերու հետ խառ- նուած են : Իրենց գործը ուրիշ բան չէր բայց աւազակութիւն ընել, մարդ սպաննել, օրէնքի տակ չիմոննել : Ասոնց ամէնուն ալ ապսպրեց որ՝ այս գործերս ձգեն : « Պատուէր տալով « զաւազակութիւն և զմարդադաւութիւն ի բաց « քեցել յինքեանց, և հրամանաց և հարկաց « արքունի հպատակ լինել » :

Բայց մինակ պատուէր տալով բան մը չըլ- լար, խեղացի թագաւորի մը պէտք է որ՝ վարձք ալ մեծութիւն ալ խոտտանայ, որ այն մեծու- թեան հասնելու համար՝ աւազակը իր աւազա- կութիւնը թողու, չար մարդը իր չարութիւնը թողու, ասանկ ըրաւ վաղարշակ : « Որպէս զի « (կ'ըսէ խոր.) միւս անգամ՝ տեսեալ զնոսա, « առաջնորդս և իշխանս հանդերձ զեղեցիկ « կարգօք հաստատեցէ » :

Ասանկ պատուէր տալէն ետե՛ս ու իշխանու-
թիւն խոտանալէն ետե իմաստան մարդիկ ալ
խրկեց անանց որ կրթեն. « էշ արձակէ գնաս
« Հանդերձ արամբք իմաստովք և վերակացուսք
« յիւրմէ »: Այս ամէն բանովք զբացուց վա-
զարչակ որ մարդ կաստարել, երկիրք շէնցնել
այլէկ գիտե եզեր:

Էշքորդ բարեկարգութիւն վազարչակայ ի
վերայ գինուրուսեան:

Որչափ բարեկարգեալ բլրոյ երկիր մը,
որչափ ալ այլէկ վարտի իր մնաիկ ազգերուն
հետ, ոչինչ կ'ըլլայ, թէ որ այլէկ գինուրու-
թիւն չանենայ, փան գի այն ազգերը այսօր
այլէկ կ'երեխն, փայր կը փոխուին: Զար մարդ
չի պակտիր, մէկ երկրի մէջ քաջ գինուրներ
չըլլան, այն շարերը զսպելու փախցընելու, մէկ
քանի հաշիւով գրտն ներս կը փայլն, երկիրը
կ'արեն, բրտմ բարեկարգութիւնը տակն ու
վրայ կ'ընեն:

Տեսա՛ վազարչակ որ Հայաստան չորս գիւն
գանազան ազգերով պաշարուած է, անանց մէջը
որք բարբարոս է, որք գորաս որ է, որք ազ-
գաս է արտեսա չի բանեցընէր: Անանցմէ միշտ
փանցի մէջ է Հայաստան որ կոխուի, սի որ
ըլլայ՝ կ'ընայ յանձրկիլ, թալլիլ, ինչուան որ
իմացուի թագասորանիսա քաղաքը կամ գորա-
նիսա բերդերը, ինչուան շարժուի, անմըք եր-
կիրը կ'արեն, կ'ելլեն կը փախչին:

Պէտք է բաս վազարչակ ասանկ աշխարհ

չորս գիւղէն զանապան ազգերով փախիժուած՝ չորս գին աղէկ պաշտօնաւթիւն ունենայ, և իր սահմանազրախ (սերձաս) տեղերը միշտ պատ- բառա ունենայ իր զորքը, որ ինչ ազգ գրեւն ներս փաղկ կոխել ուզէ, շատ մը գեմ գնէ փնտէ։ Այս մտածելով Հայաստանին չորս մեծ մեծ գունդ գրաւ զօրքերս՝ որ միշտ հան սպա- սեն, անանց մրանին ալ մի մի մեծ մարդ իրը մի մի կուսակալ (փաշայ)։

Ա. մեն տեղէն տեղի կը փախցուէր Հայաս- տանին հիւսիսային կողմը, որ վերայիշեալ կով- կասա ազգերս գեմ կը նայի, այս հիւսիսային գին մէկ մեծ մը գրաւ Քղեշխ անունով, որ մեծ իշխանութեան անուն է, իրը ինչ Պէլլեր- պէշի բսել է, իրեն տակը Գազարը բառած կարիճ ազգը, որ Հայաստանին վերջին գաւառն է հիւսիսային գին։ « Իսկ բնոյցէմ լերինն կա- « կասայ (կամ կովկասայ, որ հիմա Արարատ « սար կ'ըստի), կողմնակալ հիւսիսայ (կարգէ) « գմեծ և հզոր ազգն, և Դաշնապետութեան ա- « նուն կարգայ Քղեշխ Գազարացոյ, որ էր « լեալ ի գաւակէ Միհրգասայ՝ Գարեհի նա- « խարարի »։ Խար, Ս. 7. (բառ ձեռագրաց 8)։

Այս հիւսիսային կողմը մինակ մէկ Քղեշխի մը թոյլով՝ խաչեմութիւն շերեցաւ վաղարշա- կայ, փամն զի այն կովկասա ազգերէն զամ՝ « բիշ ազգեր ալ կային արեւելեան հիւսիսային գին, որ բոլոր իրենց գործը՝ արիւնեւաւն եր- կիրը գարնել թայլել էր։ Ասանք էին Լեւոն- կանք, որ հիմա կ'ըստի Տաղխիթան, մէջինե- բը կ'ըստին Ազգի, ասանց գեմ ալ գնել՝ շէր

հասնե՞ր վերոգրեալ բղեչխը: Անոր համար մէկ
զատ իշխան մ'ալ յատուկ գրաւ արեւելեան հիւ-
սիսային գին պահպանելու աւելի շատուոր զօր-
քով: « Մեծ և անուանի և բազմարիւր զարեւ-
« լից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալու-
« թիւն, զայր անուանի, և յամենայն գործ
« մտաւորութեան՝ և հանճարոյ՝ և գործոյ պա-
« տերազմի՝ և խորհրդականութեան առաջին
« Առան »: Խոր. անդ:

Մէկ վախնալու գին ալ հայաստանին էր իր
հարաւային գին, որ Ասորեստանի ու Տօրոս
լեւրան վրայ կը նայի, մէջիճններն ալ զօրաւոր
ազգեր. անոր համար մեծ բղեչխութիւն (պէլ-
լէրպէլիութիւն) մ'ալ այս կողմն պահելու
գրաւ: « Եւ զՇարաչան ի տանէ Սանասարայ
« հաստատէ բղեչխ մեծ և կուսակալ յարեմոսից
« հարաւոյ յեզերս սահմանացն Ասորեստանի,
« տա տին Տիգրիս գետոյ. գաւառս պարգևե-
« լով զԱրձն, և որ շուրջ զնովաւ, և զԿառնն
« Տօրոս՝ աւր և Սիմ, և զԿղէսուրն ամենայն »:
Խոր. անդ: Այս բղեչխը կը նստէր Հայաստա-
նին Աղճնիք ըստած գաւառին մէջ, այնչափ
ալ մեծ եղաւ որ՝ թագաւորի մը պէս կը վա-
րուէր:

Մնաց արեւմտեան ու արեւելեան գին. այս
գիւրըր այնչափ չէին վախցուեր, բայց հոն ալ
յատուկ պահպաններ գրաւ կողմնակալ անու-
նով: « Իսկ ի ծայրս հայերէն խօսից (կարգէ)
« կողմնակալ իշխան բիւրուց և հազարաց յԱ-

« րևմտից կողմանէ » : խոր. Բ. 3 : Այս կողմանս
խշխանը եղաւ Անդեղեայ կամ Տորք. վասն զի
նոյն խորենացին 7. կամ ըստ ձեռագրաց 8
գլուխը նորէն կ'ըսէ : « Իսկ զայր խոժոռագեղ...
« Տորք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժա-
« հագխմութեան կոչէին Անդեղեայ, վիթխարի
« հասակաւ և ուժով, հաստատէ կուսակալ Ա-
« րևմտից » :

Ասանկ ալ արեւելեան գին յատուկ կողմնա-
կալ գրաւ : « Եւ յԱրեւելից կողմանէ (կարգէ)
« զեզերբ հայկական խօսից կողմնակալս բիւ-
« բաւորս զերկու ցեղից տանց նահապետու-
« թեանցն Սխակեան և Կաղմեայն » : խոր.
անդ. Տես հիմա Հայաստանին շորս գին ինչպէս
աղէկ պաշտպանուեցաւ, բոլոր Հայաստան ինչ
ապահով եղաւ ամէն թշնամիներէն :

Այս գունդերը որոշելէն ետե վաղարշակ
կարգ կանոն գրաւ զօրաց մէջ, որ կը յիշէ
խորենացին Բ. 7. կամ ըստ ձեռագրաց 8 գլու-
խը : « Եւ կարգս զինուորութեանց, և նոցունց
« առաջինս, և երկրորդս կարգէ, և երրորդս,
« և որ ի կարգին » : Քիչ մ'ալ առաջ 7 գլխին
մէջը կ'ըսէ : Կարգեաց « Եւ որ ինչ շուրջ վթա-
« դաւորութեամբն զօրաց, զօրապետաց, կող-
« մանց կողմնակալաց » :

Չորրորդ բարեկարգութիւն վաղարշակայ ի վերայ Արքունեաց (սէրայիւն) :

Բրացի ազգերուն վրայ կարգ կանոն գնեւէն ետե վաղարշակ, պինտ առաջ իր արքունիքը (էնտէրունի հիւմայուն կամ սէրայը) շակելու կարգաւորել սկսաւ : «Նախ և առաջին (կ'ըսէ խոր. Բ. 7, օրինադրէ թագաւորն զինքն և և զտուն իւր, սկիզբն առնելով ի զլիսոյ « իւրմէ և ի թագէ » : Ասոնք մէկիկ մէկիկ յիշենք :

Առաջ թագադիր մը գրաւ, որ էր Բագարատ իշխանը, ինչպէս որ վերը յիշեցինք : Որովհետեւ պինտ առաջ ասիկայ անձնատուր եղաւ վաղարշակայ, խիստ սիրելի եղաւ, անոր համար Բագարատայ ցեղին տուաւ որդւոյ որդի թագաւորին գլուխը թագ գնել, որ Տանուտէրական պատիւ ըսուեցաւ. նաև Ասպետ կոչեց զինքը, ու հրաման տուաւ վարսակալ մարգարիտ գլուխը կապել, երբոր արքունեաց (սէրային) մէջ քալէ : Այս ցեղին անունը ըսուեցաւ Բագրատունիք, որոնցմէ ետքը թագաւոր եղան Հայաստանի վրայ :

Երկրորդ՝ Զգեցուցանող (Սէֆէրլիւ), որ է թագաւորին հագուստները հոգացող, ու զինքը հագուեցընող գրաւ Չեռէս ըսուած իշխանը. որուն ցեղը ըսուեցաւ Գնթունիք :

Երրորդ՝ Թիկնապահներ (Սիլէհտար աղա). որուն գլուխը Մաղխազ ըսուած իշխանն էր, ցեղին անունը խորխոտունիք կ'ըսուէր :

Չորրորդ՝ Որսապետ. այսինքն՝ միրիի ավ-

ճիններու վրայ գլուխ, որուն անունն էր Գատ, բայց իր ցեղը իր ազին անունովը ըսուեցաւ վարաժնունիք:

Հինգերորդ՝ մէկ Սպասարար ու Գահաւոր մը (Խաղինէլի), այսինքն թագաւորին թէճէճ միլլէթին ու թախտին վերակացու, որուն անունը կ'ըսուէր Արէլ, ցեղին անունը ըսուեցաւ ըստ ձեռագրաց Արեղէն: Ուրիշ մ'ալ դրաւ ի վերայ կուտից (Քիլարլի), այսինքն թագաւորին ամպարներուն, պարէններուն, ու կերակուրներուն վերակացու, որուն անունն էր Գարաղ, իր ցեղը ըսուեցաւ Գարեղէն:

Վեցերորդ՝ Արծուէկիւր (Խարախուշ), արծիւ տանող «Եւ զԱրծրունիսդ (կ'ըսէ Խոր. ր Բ. 7), գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ Արծիւ ու «նիս, որք Արծուի առաջի նորա կրէին»: Ասոնց ցեղը մեծ նախարարութիւն եղաւ, որ կ'ըսուէր Արծրունիք, իրենց երկիրը էր վասպուրական, որ հիմա վանայ գաւառն է:

Եօթներորդ՝ Գինի տուող թագաւորին, որուն անունն էր Գին, իր ցեղը ըսուեցաւ Գնունիք:

Ութերորդ՝ Սպանդունիք, այսինքն՝ մսի վրայ (խասապ պաշի):

Իններորդ՝ Բազէակալ, բազէ (չահին) պահող, որոց ցեղը ըսուեցաւ Բազէակալք կամ Բազէակիրք. ու Հաւ պահող, որոնց ցեղը ըսուեցաւ Հաւենունիք: Ասոնք թէ թագաւորականն որսի (ավի) վրայ կը խառնուէին, թէ մէյ մէկ իշխանութիւն էին զօրաց. ինչպէս որ հիմա ալ Օսմանեան տէրութեան մէջն են Գուանաճի պաշին, Զաղարճի պաշին:

Տասներորդ՝ Չիւնակիրք կամ Չիւնականք

(Պատճի պաշի), որ թագաւորին ամուսը ձիւն, սառոյց (պուգ) կը պատրաստէին:

Երկտասաններորդ՝ Ներքինապետ կամ Մարդպետ (Խըզլար պասի), որոնց գլուխը էր Հայր իշխան:

Երեքտասաններորդ՝ Փոխարքայ մը իրեն կամ երկրորդ թագաւորութեան, որ է վէզիր:

Չորեքտասաններորդ՝ ինչպէս որ Հայաստանին չորս դին չորս պահապան գունդ գրաւ, անանկ ալ իր արքունեացը (սէրային) չորս դին՝ չորս գունդ զօրաց գրաւ, (Պափուճի պաշիներ), « Էւ գունդս և պահապանս գրան արքունի « պատրաստէ զչորսս, զմի մի՝ իւրաքանչիւր վա. « սելովք ի նոյն հին զարմից թագաւորացն որ « ի Հայկայ, որ քնդ ժամանակս ժամանակս « ժառանդութիւն ի հարանց ստացեալ գիւղս « և գաստակերտսս: Խոր. Բ. 7:

Հիւնգերորդ բարեկարգութիւն վաղարշակայ
ի վերայ ևսխարարութեանց:

Բայր Հայաստանին մէջ նախարարութիւններ (սիճալներ) գրաւ, անոնցմէ ցեղ (սոյ) կապեց, որ որդւոց որդի քչեց ինչուան ետքը, իրենց ալ շատին յատուկ երկիրներ տուաւ: Այս նախարարութիւններն են որ կ'ըսուին Ծոփաց, Արահունեաց, Մանուաղեանց, Բզնունեաց, Ալկունեանց, Մանգակունեանց, Կորգուաց, Անձեացեաց, և այլն. որ ետէ ետ շատցան Հայաստանի մէջ, ու չորս դին շէնցուցին:

վաղարշակայ միտքը այս նախարարութիւնները գնելու այն կ'երևի՝ որ նախ աշխարհը շէննայ. վասն զի երբոր նոր նախարարութիւններ եղան, ամէն նախարարութիւն որ երկիր ունէին, կը նայէին որ՝ իրենց երկիրը շէնցընեն: Երկրորդ՝ Հայաստան այնչափ ատեն առանց թագաւորի մնալով, կ'երևի՝ որ գեղջկութիւն մը տիրեր էր, վերցուեր էր այն կարգը՝ այն իշխանութիւնները՝ ինչ որ մեծն Տիգրան դրեր էր: Վասն զի ուր որ աշխարհաշէն մեծեր չի գտնուին, հոն կոպտութիւն (խապայութիւն) մը կը մտնէ ժողովրդեան մէջ. իսկ ուր տեղ որ մեծեր ըլլան, որ կարող են աշխարհը շէնցընելու, հասարակաց բարի ընելու, կենցաղագուտ գործեր շինելու, հոն ժողովուրդն ալ բարի կ'ըլլայ:

Այս մտածելով վաղարշակ, Հայաստան աշխարհը բարի կարգի մը մէջ խօթելու համար՝ այս դիւ այն գին մեծեր, նախարարութիւններ դրաւ, անոր համար կ'ըսէ խոր. Բ. 3. «կարգս
« կենցաղականս որչափ մարթ էր՝ շնորհեաց
« (վաղարշակ) աշխարհիս, և նախարարու-
« թիւնս, և նոցին նախարարութեանցն նահա-
« պետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս»:

Մեծ աղէկութիւն ալ կառավարող մարդուն այն է՝ որ մարդ ճանչնայ, որ մարթ որ բանին յարմար է՝ իմանայ հասկընայ, ու այն մարդը այն բանին մէջ բանեցընէ: Այս բանս թէ աղէկ ունէր վաղարշակ յայտնի կը ցուցընէ խորնայիին վերողբեալ խօսքը, ու Բ. 7. գլխին պատմութիւնը. վասն զի ամէն բանին վրայ յարմար մարդիկ փնտռեց գտաւ, ու այն մարդիկը առաջ բերաւ: Ասանկ էին Առան, Տորք,

Մաղխազ, և այլն. ասանկ ալ պատմութեան
համար գտաւ Մարտիրոս յարմար այն բանին:

Վեցերորդ բարեկարգութիւն վաղարշակայ
ի վերայ օրինաց:

Վաղարշակայ աղէկութիւնն ալ եղաւ օ-
րէնքներ գնել. առաջ իր արքունեացը (սէրային)
մէջ օրէնք գրաւ. «Օրէնս իմն հաստատէ ի տան
« թագաւորութեանն իւրոյ, և ժամն օրոշէ ելից
« և մտից, և խորհրդոց, և խրախճանութեանց,
« և գրօտանաց»: Խոր. Բ. 7. (ըստ ձեռագրաց
Տ): Այսինքն թագաւորին հանգիստով գուրս ել-
լելու ատենը, ով ինչուան ուր տեղ արքունեաց
(սէրային) մէջ մանելը, որ իշխան որ ատեն թա-
գաւորին առջին երկնալը, և այլն. ասոնք ա-
մէնը օրոշեց, ամէն բանին վրայ արարողու-
թեանց (թէշրիֆաթի) կանոններ գրաւ, ինչ-
պէս որ Գանուսի Սուլդան Սիւլէյմանն ալ
Օսմանեան տէրութեան համար բրած ունի:
Ասանկ ալ օրոշեց վաղարշակ Խորհուրդ (միշ-
վէրէթ) ընելու ատենը, տեղը, նոյնպէս խրախ-
ճանութեանց (գիտֆէթներու) ատենը, ու Զրօ-
տանաց (պինիչ ու կեօշ ընելու) ատենը ու օրը:

Խորենացիին այսչափ բնեւոր խմայի՛ր որ
ուրիշ շատ բաներու վրայ ալ օրէնքներ կանոն-
ներ գրաւ վաղարշակ, ինչպէս նաեւ զօրքերու
վրայ, որ վերը յիշեցինք:

Երկրորդ՝ օրէնք դրաւ գատաստանի, թէ իր արքունեաց (սէրային) մէջ, և թէ ուրիշ քաղաքներ ու գաւառակներու մէջ, Ասիկայ կ'իմացընէ խորենացիին ըսելը Ք. 7. ըստ ձեռագրաց 8: Հաստատէ վաղարշակ « իրաւարարս « ի տան արքունի, իրաւարարս ի քաղաքս և « յաւանս»: Այսինքն գատաւորներ դրաւ ու գատաստաններ (մահաբէմէներ), Ասկէց կ'երևի որ՝ այն գատաւորներուն ալ աղէկ օրէնքեր ու կանոններ տուաւ վաղարշակ:

Երրորդ՝ օրէնք դրաւ յաջորդութեան վերայ՝ վասն զի շատ գաւկըններ ունենալով վաղարշակ, աղէկ չի սեպեց ամէնն ալ արքունեաց (սէրային) մէջ իր քովը պահել, որպէս զի իր մեհանելէն ետև կոխ մը շըլլայ մէջէրնին յաջորդութեան համար, հասցա իր առաջիննեկը որ յաջորդը պիտի ըլլար, իր քովը կեցուց, մէկ անոնք գոց տեղ պահելուն տեղը ինչպէս որ կ'ընեն մի քանի տէրութիւնք, աղէկ սեպեց հետո տեղ մը բնակեցընել, անոր համար Հաշտանից ըսուած գաւառը խրկեց, որ Տարօնին այսինքն Մուշին քովն է: Այս բանս անանկ խաղաղութիւն մը բերաւ, անանկ հաշտեցան ետևի եկած թագաւորները, որ ամէնն ալ այս սովորութիւնը օրէնքի պէս բռնեցին: « Եւ քանզի « բազում ունէր (կ'ըսէ խոր. Ք. 7. ըստ ձեռագրաց 8) ուստերս, պատշաճ վարկաւ (վաղարշակ) ոչ ամենեցուն կալ ի Մծբին. (այն « ատենը Մծբին քաղաքը կը նստէր վաղարշակ), վասն որոյ առաքէ զնոսա ի գաւառն

« Հաշտենից, և ի ձորն նորին սահմանակալ
« որ է արաքոյ Տարօնոյ, ի նոսա թողլով զչէնս
« ամենայն հանդերձ յաւելուածով մտից առան-
« ձինն, և ոտճկաց կարգելոց յարբունուստ էւ
« միայն զառաջին որդւոյ իւրոյ որ կոչէր Ար-
« շակ, պահէ առ իւր ի համար թագաւորու-
« թեան... էւ եղև այս յայժհետէ և առ յապայ
« Օրէնք ի մէջ Արշակունեաց, միոյ որդւոյ բնա-
« կել ընդ արքայի փոխանորդ լինել թագաւո-
« բութեանն, և այլ ուտտերաց և դատերաց գնալ
« ի կողմանս Հաշտենից յազգին ժառանգու-
« թիւն »:

Եօթներորդ բարեկարգութիւն
վաղարշակայ ի վերայ բարոյական սկզբանց
և քաղաքականութեան:

Վաղարշակայ ըրած բարեկարգութիւն-
ները ասով աւելի գովելի կ'ըլլան, որ ուզելով
իր աշխարհը կարգաւորել, պինտ առաջ զինքը
կարգի գրաւ, ու իր ամենը կարգ (նիզամ)
տուաւ: Շատ բանի յօժարութիւն ունեցող (հա-
վեալի եղողներ) կան, բայց կարգը ուսկից սկսե-
լու է չգիտեն: Շատ թագաւոր յօժարակամ
(համբալի) եղեր են բարուց վրայ շտկելու, կար-
գի մէջ խօթելու, բայց ժողովուրդին վրայ միայն
կանոններ օրէնքներ դրեր են: Հիմա սով չի գովէ
վաղարշակը, որ բարոյականութեան վրայ ուղե-
լով կարգ (նիզամ) գնել, պինտ առաջ իրեն՝ ու
իրեն ամենը կարգ (նիզամ) ու կանոն գնել նայե-
ցաւ, ետքը՝ ժողովրդեան վրայ, և այն ալ ա-

նանկ սաստիկ կապ ու կանոն, որ հազիւ հասարակ մարդ մը քրիստոնէից մէջէն կրնար ընել:

Ի՞նչ է եթէ հարցընես, լսէ խորենացիին բանը (Ք. 7. ըստ ձեռագրաց 8), կարգէ վաղարշակ « Եւ յիշեցուցանողս երկուս ի ձեռն « գրոյ, այլ ոմն զբարի յիշողութիւնն առնելով « և այլ ոմն զվրէժխնդրութեանցն. և բարուոյ « յիշեցուցանողին հրամանն տայ՝ ի բարկու « թեան արքայի՝ և յանիրաւ հրամանս՝ յիշե « ցուցանել զիրաւն և զմարդասիրելն »: Վաղարշակ երկու մարդ գրաւ որ կ'ըսէ, իր վարմունքին վրայ միշտ նային արօց վարպետի պէս, կամ ինչպէս որ բժիշկ մը կը նայի իրեն յանձնած հիւանդը:

Այս երկու մարդուն գործը մինակ այս ըլլայ որ՝ վաղարշակ որ բանի մէջ կը սխալի թէ իր վարմունքին մէջ, և թէ մանաւանդ իր կառավարութեան ու իր դատաստանին մէջ, մէկը կը նայէր որ՝ ի՞նչ բարի բան կայ որ՝ վաղարշակ զանց կ'ընէ՝ չընէր, կամ երբ և ո՞րին վրայ կը բարկանայ պարապ տեղը, կամ ի՞նչ հրաման բերնէն կը հանէ որ՝ շիտակ արէկ չէ, անիրաւ է, շուտ մը գրի կ'անցընէր այն սխալները, ու գիրը թագաւորին կու տար. թագաւորն ալ այն գրին մէջը կարդալով իմանալով իր պակասութիւնը, կը շտկէր զինքը, կը զսպէր իր բարկութիւնը, եւ կը գարձընէր իր անիրաւ հրամանը:

Մէկալ մարդն ալ կը նայէր միշտ՝ չըլլայ որ՝ թագաւորը անանկներուն ողորմի՝ որոնց որ ողորմելու պէտքը չէ, անանկները անպատիժ թողու, թողլ կենայ, որոնք որ պէտք է պատժել, պէտք է զսպել:

Այս մտածութիւնը՝ այս խելքը կանոնը գիտես թէ Մոկրատայ փիլիսոփային դպրատունէն ելած է, կամ՝ թէ Լիզուրկոսին ու Սողոմնին օրէնքներն են, բայց է Պարսից իմաստուններուն ու փիլիսոփաներուն կարգը, վասն զի վաղարշակայ ատենը Պարսկաստան խելքով կանոնով կարգով ծաղկած էր, այն ատենն ալ Յունաց ու Պարսից իմաստուններուն առջի փնտռած իմաստութիւնը էր բարոյականը, մարդու բարքը վարքը շտկել ամէնէն մեծ իմաստութիւն կը սեպէին, ինչպէս որ իբաւ սեպելու է. վասն զի շտկուած բարոյականութիւնն է՝ որ խաղաղ հանդիստ կեանք ընել կու տայ, որ է մարդու առջի հարկաւոր բանը:

Պարսից թագաւորները՝ թէ ի՞նչ կերպով իրենց զաւկըները կը կրթէին՝ իմանաս կը հասկնաս որ՝ վաղարշակ ալ այն վարպետներով կրթուած մարդ մ'է եղեր, պղտիկուց աղէկ կանոնի տակ մեծցած է եղեր, և ոչ չփացած խեղճացած՝ ինչպէս որ հիմակուան ատենս քանի մը ստրկի տէր եզոդները իրենց զաւկըները կը մեծցընեն:

Պարսից թագաւորին զաւկըները եօթը տարուան եղածին պէս՝ կը հանէին կնիկ մարդոց քովէն, քաջութեան գործերու մէջ կը սորվեցընէին, մանաւանդ ձի հեծնել, երբոր տասը-չորս տարուան կ'ըլլային՝ իրենց աչքը բացուելու ատենը՝ ու արեան պղտորութեան ատենը՝ չորս վարպետի տակ կը դնէին, որոնք պինտ առաքինի ու պինտ իմաստուն մարդիկներէն էին բոլոր Պարսկաստանի մէջ:

Անոնցմէ առջինը աստուածպաշտութիւն կը

սորվեցընէր իրենց հաւատքին համաձայն: Երկրորդը՝ իրաւը զուրցել ու արդարութիւն բանեցընել կը սորվեցընէր: Երրորդը՝ կը սորվեցընէր իր ուզածին (քէֆին) պէս շերթալ, որպէս զի իրենց կիրքերէն միշտ ազատ մնան, ու իրաւ թագաւոր ըլլան իրենց վրայ իշխելով, ու տէր իրենց կրիցը ու հաճոյիցը (քէֆին): Զորրորդը կը սորվեցընէր անոնց քաջասրտութիւն:

Այս հերթք չէ վարպետները պարտըկան էին թագաւորին հասկընելու իրենց զաւկներուն ամէն վարմունքը, թագաւորն ալ ըրածնուն համեմատ պատիժ կամ՝ վարձ կու տար իր զաւկըններուն: Այս Պարսից կրթութեանը վրայ այնչափ զարմացեր էր Պղատոն, որ Յունաստանին օրինակ ըլլալու համար մէկիկ մէկիկ պատմելով ասջինին կը դնէ:

Ահա այս կրթութեամբ մեծցած ըլլալով վաղարշակ, սորվեր էր՝ իր թագաւորելու ատենն ալ ուզեց որ կրթութեան տակ ըլլայ, իրեն երկու մարդ երկու վարպետի պէս քովը կենայ՝ որ միշտ արթուն մնան իրեն վրայ, ու խրատ տան,

Վաղարշակ իր վրայ ասանկ կանոններ դնելէն ետեւ, ժողովրդեան վրայ սկսաւ կանոն դնել: Իմացաւ որ՝ ինչ անկարգութիւն կը հետեւէր հայաստանի ժողովրդեան մէջ, աւելի ասկէց կը հետեւէր որ՝ մեծ ու պղտիկ չէին ճանշնար. որ զոր օրինակ գեղացին բանի տեղ չէր սեպեր քաղքըցին. քաղքըցին ալ գեղացիին վրայ կ'ուզէր իշխել, իշխելով կը վարուէր, եզ-

բայրօրութիւն քաղաքավարութիւն ամենեկին շի կար, անոր տեղը նախանձ մը կար մէկզմէկ շի քաշելով:

Այս իրեր պակասութիւնը անանկ բաներ են, որ քաղաքական կացութիւնը բոլոր կ'աւրեն. շեն կրնար իրարու հետ հանգիստ նստիլ քաղքի մը մէջ: Անոր համար վաղարշակայ հրամանը կանոնը ժողովրդեան վրայ այս եղաւ որ՝ ինչպէս պէտք է ժողովրդեան մէկզմէկու հետ կենցաղավարիլ սորվեցընէ: Այս է խորենացիին ըսածը Ք. 7. խորագրին մէջ: «Եթէ... «որպէս» և զխորգ կենցաղավարիլ հրամայեաց վաղարշակ»:

Վաղարշակայ հրամանքը կանոնը եղաւ իրեր բանի վրայ, այսինքն ժողովուրդը Հպատակութիւն, Եղբայրօրութիւն, ու Աննախանձ կեանք ունենայ: Ինքն ալ խիստ հարկաւոր խրատ, խիստ հարկաւոր կանոն մեր ազգին համար, և որպէս զի իրենց մտաց ալ սրտերնին ալ շարժէ այս բանիս վրայ, իր հրամանին կանոնին մէջն ալ պատճառները կու տայ վաղարշակ. վասն զի կ'ըսէ աշխարհիս բարեկարգութիւնը, խաղաղութիւնը, շինութիւնը, ու ինչ որ ալ ազէկ բաներ կան՝ ասոնցմով կ'ըլլան:

Այս ամէն բանը խորենացին իր կերպով համառօտելով մը ասանկ կը պատմէ «Հրամանն տայ քաղաքացեաց մարդկան արդոյ և պատիւ լինել քան զԳեղձկաց, և Գեղձկաց պատուել զՔաղաքացիս որպէս զԻշխանս. և Քաղաքացեաց մի՛ կարի առ Գեղձկոքն պերճանալ, այլ Եղբայրաբար վարիլ վասն բարեկարգութեան և Աննախանձօտ կենաց, որ է խաղաղութեան և շինութեան կենաց պատ-

« ճառ. և որ ինչ նման (են) այսոցիկ (պատուի-
« րէ վաղարշակ) » :

Ոչքերտոյ բարեկարգութիւն վաղարշակայ
ի վերայ շինութեանց,

Սորենացին զարմանալով ու գովասանքով
մը կը սկսի պատմել վաղարշակայ շէնքերը
տներու, քաղքըներու, գեղերու, և ուրիշ ը-
րածները, ըսելով Ք. 7. « Այս գրուագ մեծ, և
« հաւաստի պատմութեամբ լի, և արժանի բա-
« նից ողորկագունից և յոլովից. քանզի բա-
« զում ինչ աստ կարգաց, և յօրինուածոց,
« տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստա-
« կերտաց, և համայն տակ՝ (որ ինչ է) օրէն
« թագաւորութեան, և որ ինչ շուրջ զթագա-
«ւորութեամբ (շինեաց և փայելչացոյց) » :

Շատ քաղքըներ շինեց, շատ գեղեր, անոնց
մէջն ալ խիտ շատ մարդ լեցուց, այս գիւն
այն գիւն բերել տալով. ասոնցմէ զատ վան
քաղաքն ալ որ հին ատենը Շամիրամայ քա-
ղաք կ'ըսուէր՝ նորոգեց. « Հրաման տայ և զքա-
«ղաքն Շամիրամայ նորոգել. և յայլ բազում
« տեղիս շինել քաղաքս բազմաբնակս, և շէնս
« գլխաւորս և մարդախիտս » :

Վաղարշակայ երևելի շէնքն ալ եղաւ իր ա-
մարանոցը, այսինքն ամառը գեղ երթալու տու-
նը. Երբոր պատերազմը լմնցուց, դարձաւ,
Պարխար ըսուած լեռան տակը եկաւ, որ Հա-
յաստանին Տայոց ըսուած գաւառին մէջն է,
Համէնու մտիկները, հոն անտառախիտ (օռ-

մանլըխ) տեղ մը տեսաւ, թաց ու մութ, բայց
օդը (հալման) ամուռան մէջ աղէկ, հոն սկսաւ
շտկել տալ, լեռները կտարտեց, թաց (ճիւճիմէ-
լիխ) տեղերը լեցուց չորցուց, քէօշկեր շինեց,
երկու հատ ալ ախոռ. լեռներուն վրայ ալ որս
(ալ) բնելու տեղեր պատրաստեց:

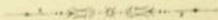
Քոյի պղտիկ գաւառն ալ որ կող կ'ըսուէր,
որովհետեւ ցած տեղ էր ու տաք, հոն ալ իրեն
էգիներ ու պարտէզներ անկել տուաւ շատ խնա-
մով (հալէտով): Անանկ իրեն աղուօր ամարա-
նոց մը գեղ երթալու տեղ շինեց, որ ասանկ
կը պատմէ խորենացին. Բ. 6. « Գառնայ առ
« ստորատոյն Պարխարայ՝ ընդ մէջ Տայոց ի
« գիճին և ի մառախլուտ տեղիս մայրեացն և
« ի լուսուէտս, գեղեցիկ իմն անդ կարգելով
« զերկիրս, հաւասարելով զլեռնայինն և զճեր-
« մահոտն ի բարեխառն և ի զուգագեղեցիկ
« վայելչու թիւն իւրոյ թագաւորութեան: Ամառ
« նային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով
« յորժամ՝ զհլուսիտով երթիցէ, Գամն զերկուս
« տախարական անտառախիտս հանգերձ լե-
« բամբքն կազմելով, և Արսոց տեղիս, և զճեր-
« մութիւնն կողայ ի մարմանդս այգեաց և բու-
« բաստանաց »:

Արմաւիր քաղաքին մէջն ալ մեհեան մը շի-
նեց:

Այսչափ շինութիւններ բարեկարգութիւն-
ներ ընելով վաղարշակ մեռաւ իբր 130 տարի
Քրիստոսէ առաջ. քսանուերկու տարի թագա-
ւորեց Մծբին քաղաքը նստելով, բայց ասանկ
աշխարհաշէն թագաւոր պէտք էր շատ քսան
և երկու տարիներ թագաւորել:

Այսչափ որ գրեցինք վաղարշակայ ըրած բարեկարգութեանց ու շինուածոց վրայ, իմացի՛ր որ՝ համառօտելով մը պատմուած է. վասն զի ինչ որ պատմեցինք՝ խորեննացիէն առնելով պատմեցինք, որ է մեր առջի ազբիւրը պատմութեան: Իսկ խորեննացին որ ամէն իր պատմութիւնը կարճառօտ գրեց, վաղարշակայ վարքը Մարիբաս հեղինակին պատմութենէն հանելով գրեց, բայց կարճառօտելով մը հանեց գրեց. ինչպէս որ ինքն ալ յատուկ կը վկայէ այս բանիս վրայօք Բ. 6. « Այլ խարեմ՝ աստ « վասն Սիրելի Առնն յայտնի գրել զամենայն « և մանրապատում. զի անցից միայն զտեղիս « նշանակելով զհաւաստին, և զոճն (Մարիբա- « սայ զընդարձակն) ի բաց թողեալ, (որ ման- « րապատում՝ գրեաց) վասն զկապ սիրոյ զհրա- « շալոյն (վաղարշակայ) անխղելի պահելոյ»: Անոր համար իմացի՛ր որ՝ ուրիշ շատ շէնքեր, շատ կարգեր, շատ կանոններ՝ օրէնքներ գրու, շատ ալ արուեստներ մտուց Հայաստան, ինչպէս են ճարտարպետութիւն, երկրագործութիւն, և ուրիշ ձեռագործներ ալ, որ կամ չէ պատմուած, կամ կեղվրայ անցնելով մը պատմուած է: Կար ալ քանի բան մը վաղարշակայ պատերազմի վրայօք, կամ իրեն հեթանոսական կուսքերուն վրայօք, և կամ նախարարութեանը վրայօք, որ տուելի ընդարձակ կը պատմէ խորեննացին, մեկ կեղվրայ մը անցանք, մեր բանէն շատ դուրս չելլելու համար. ուզողը կրնայ խորեննացիին մէջ կամ Հայոց պատմագրութեան մէջ կարդալ: Ինչ ալ որ պատմեցինք, ամէն բանը խորեննացիին պատմած կարգովը չպատմեցինք, հապա ինչ կարգով որ մեր բանին յարմար երեցաւ:

Էւ վերջ բանիս գնենք խորենացիին ըսածը
Գ. 1. « Հասարակաց խօսիւք անցանելով (ըն-
« թացաք) ընդ պատմութիւնս, որպէս զի մի
« երևեացաւ ի պերճարանութիւնս գրաւել առ
« փափագ: Այլ ճշմարտութեան բանից մերոց
« կարօտեալ, սաւեյ սաւեյ և անյազ անխցեն
« զբնութեցումն պատմութեանց մերոց Հայրե-
« նեացն »:

Օ Ր Ի Ն Ա Ն Ա

Ազգասիրութեան յեկեղեցական պատմութեան
ազգիս հայոց :

Մեծն Ներսէս :

Մեր Հայ ազգին պատմութիւնը կը ցուցնէ որ՝ աշխարհականներէն աւելի շատ երկելի արդիւնաւոր հայրապետ ունեցեր ենք մեր ազգին մէջ, բայց անոնց ամէնաւ գլուխ, ամէնէն արդիւնաւոր, աշխատասէր, ազգասէր, հասարակաց կենցաղօգուտ շահաւոր գործեր ընող, եւ Լուսաւորչոյ ետե այս Մեծն Ներսէսը կը գանձմ :

Մերիչ հայրապետներուն արդիւնքներն ալ իրաւ մեծ եղան մեր ազգին վրայ, մեծին Սահակայ, սրբոյն Մեսրոպայ, սրբոյն Դեանդայ, Ներսէսի շնորհաւոյն, ե այլն, բայց մէկ բանի երկու բանի վրայ : Իսկ մեծին Ներսէսի արդիւնքը ամէն բանի վրայ, մեծի սրբախիւի, կրօնաւորի աշխարհականի վրայ, թագաւորէն սկսեալ ինչուան վարի ազգատար անոր արդիւնքը փայլեցին :

Խաղաղութեան ատեն շինութիւն ընող, պատերազմի ատեն թշնամիները հարածող, խառնութեան ատեն հաշտութիւն ընող խաղաղացընող, խաղաղութիւն ընելու համար նաե ուղղափառ հաստաքի համար քշուիլ յանձն առաւ անբնակ

կղզին Սիվրի (ատան), և ուղղափառ հաւատքը
Կոստանդնուպոլսոյ ընդհանուր ժողովին մէջ
Մակեդոնի դէմ ջատագովեց, Արշակ Հայոց
թագաւորը իր նախարարացը հետ հաշտեցուց,
որ կը պատմէ խոր. Գ. 29. Արշակայ շինած
քաղքին տղայքը մեռնելէն խալսցուց, որ Որթք
ըսուեցան:

Արշակ Հայոց թագաւորը մեռաւ, մեծն Ներսէս պատճառ եղաւ որ՝ իրեն տղան Պապ ըսուած՝
թագաւոր նստեցընել տուաւ կայսեր ձեռքովը,
Շապուհ Պարսից թագաւորը ընդհանուր պատերազմը բացաւ ուրացեալ Մհհրուժանին ձեռքովը, ոչ թէ միայն Հայաստան իր տակը առնելու համար, այլ նաև հաւատքէ հանէ, ամէնն ալ կուսպաշտ ընէ, այն ատենը տակնու վրայ էր Հայաստան, մեծն Ներսէս պատճառ եղաւ, որ թէտղոս կայսերէն մեծ օգնութիւն առաւ, ընդհանուր պատերազմ՝ բացաւ Պարսից դէմ: այս հերիք չէ, ինքն ալ աղօթքովը թշնամիները հալածեց, բոլոր Հայաստան խաղաղացուց: Այս մինակ արդիւնքն է՝ որ ետքը սուրբն Ղևոնդ ունեցաւ Հայաստանի վրայ Յազկերտ թագաւորին ատենը:

Ինչ ըսեմ, մի միայն գրականութիւնը դուրս հանէ, (վասն զի ասանկ մարդ ատեն ալ չունենար գրելու հետ ըլլալու), ուրիշ ամէն գործ այս սուրբ հայրապետս ըմբոցուց, ըրաւ, շտկեց բոլոր Հայաստան զարդարեց, փոխեց: Անանկ եղաւ ըման Աղղասէր, Աշխարհաշէն, եղաւ կատարեալ հովիւ քաջ Հայրապետ, Առաքեալ, վարդապետ հաւատոյ և վարուց, Աբանշելագործ, Մարգարէ, և ետքն ալ Մարտիրոս, մեռնելով վասն նախանձու աստուածային օրինաց:

Բայց մենք հոս ասոր լման վարքը՝ հրաշք-
ները՝ պատմելու շնք, ուզողը խորենացիին
մէջ, Հայոց պատմագրութեան մէջ, ու սրբոց
վարուց մէջ կրնայ կարգալ, հապա միայն իր
կենցաղօգուա գործերը, հասարակաց շինու-
թիւնները յիշնք, որ իր ազգասիրութիւնը կը
ցուցնէ:

Պատմագիրք իր շինած շէնքերը հասարակի
համար ասոնք կը համրեն: Նախ՝ Ուրկանոցներ
բորտաներու համար: Երկրորդ՝ Անկելանոցներ
կոյրերուն ու կաղերուն (քօռէրուն ու թօփալ-
ներուն) համար: Երրորդ՝ Հիւանդանոցներ:
Չորրորդ՝ Որբերու տեղեր: Հինգերորդ՝ Որ-
բեվարիներու տեղեր: Վեցերորդ՝ Աղքատա-
նոցներ: Եօթներորդ՝ Օտարանոցներ: Ութե-
րորդ՝ Հիւրանոցներ: Իններորդ՝ Հոգեստուններ:
Տասներորդ՝ վանքեր կրօնաւորներու համար:

Խորենացին Գ. 20. յատուկ գլուխ կը դնէ
մեծին Ներսէսի ըրած բարեկարգութիւններուն
վրայ, հոն այս ամէն շէնքը իր վրայ կը բաժնէ,
ըսելով որ՝ Հայաստան շատ անգթութիւն կար
այն ատենը. ամէն մարդ մանաւանդ մեծերը
թագաւորէն սկսուած իրենց զուարճութեանց
հետեւելով ուրիշին սղորմիլ՝ ուրիշին վրայ գութ
ունենալ վերցուեր էր: Անգթութիւնը մէկ ընա-
րան սովորութիւն եղեր էր մանաւանդ բորտա-
ներուն վրայ, որպէս զի ուրիշներուն չի փոխուի
գուրս կը քշէին. անկէց խեղճ բորտաները ու-
րիշ տեղ չունէին նստելու որ՝ անապատ տեղ,
քարերու ու մացառներու մէջ: Ասանկ կ'ըսէ
ցաւագարները (սախաթ եղածները) ամենեկին
չէին հոգար: Թէ որ անձանօթ հիւր մ'ալ գար

ճանապարհորդներէն՝ շէին ներս առնել, թէ որ օտար մը դար, տեղ մը շէին տար, ինչ ըսեմ՝ Հայաստան այն ատենը դարձեր էր եղեր էր լման անդու թներու աշխարհ, ինչ է եղբայր-սիրութիւն, անունն ալ մոռցուեր էր:

Մեծն Ներսէս այս անկարգութիւնները տեսնելով սիրաբ կը տրորուէր, ինքը մեծի դաւակ՝ մեծ իշխանութեան մէջ՝ ամէն բան ունէր կարօտ չէր, բայց եղբայրասէր մարդ մը ուրիշը կարօտութեան մէջ տեսնէ, գիտես թէ ինքը կը քաշէ այն կարօտութիւնը, մանաւանդ որ՝ ըլլալով հովիւ հայրապետ, իրեն պարտք կը ճանչնար այս բանիս ճար մը ընել, կարգ (նի. դամ) մը դնել, բայց անանկ կարգ՝ որ գործով ըլլայ, գործով ամէնը ընեն:

Մնոր համար մտածեց, ընդհանուր ազգային ժողով մը ընել տուաւ, ուր ոչ թէ միւնակ եւ պիսկոպոսները ժողովեց, հապա նաև աշխարհա. կանները, ժողովին առջին բացաւ պատմեց այս մեր ազգին թշուառութիւնը, մեծերուն անգը. թութիւնը, կարօտ եղողներուն խեղճութիւնը, անանկ ճարտասանութեամբ մը՝ որ ամէնքը իր ըսածներէն յորդորուելով (խանմիշ ըլլալով) միաբանեցան, ժողովով կանոն ու սահմանա. դրութիւն ըրին, որ ասկէց ետքը անդթութիւնը վերցընենք, անոր տեղը սղորմածութիւն ընենք: Սասնկ ամէն գաւառին անկիւն տեղերը շէնքեր շինել տուաւ կ'ըսէ խորենացին Ս. Ղ. քա. տանաց անունով, վերագրեալ հիւանդները դնելու համար: « Ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց եւ համօրէն աշխարհականօք, կանոնական սահ. քա մանադրութեամբ հաստատեաց զողորմածութիւն. խելով և զանգթութեանն արմատ, որ

բնարար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում :
Քանզի բորոտք հալածեալ լինէին իբր պիղծ
յօրինացն համարեալ, զուրուկս փախստեայս
առնէին, զի մի՛ յայլս փոխեսցի ախան. որոց
դագար՝ անապատք և ամայլք, և ծածկոյթ՝
վէճք և մացառք, ոչ յուսեքէ գտանելով մխի-
թարութիւն թշուառութեանց : Առ այսոքիւք՝
և հաշմք անդամովք ոչ հաշուեալ լինէին, և
Հիւրք անձանօթք ոչ ընդունէին, և Պատարք
ոչ ժողովէին : Իսկ նորա (մեծին Ներսէսի)
հրամայեալ ըստ գաւառաց գաւառաց շինել
Աղքատանոցս ի խորշս՝ և ի զերծ տեղիս, զի
փոխտնակ հիւանդանոցացն Յունաց լինիցին
ի մխիթարութիւն մարմնոց վշտացելոց » :
Խոր. Գ. 20 :

Բայց այս շէնքերու համար պէտք էր եկա-
մուտ ալ (կէլիբ) կապել, որ պահուին. այն ալ
հոգաց մեծն Ներսէս, գեղերու ազարակներու
վրայ կապելով այս եկամուտը. այն գեղերու բա-
րկրովը, ոչխարներուն կաթովը ու բրդովը ինչ
ստակ կը ժողվուէր, այն աղքատանոցներուն
աղբուստ ըլլալու համար կապեց : « Եւ բաժա-
նեաց ի նոսա գաւանս և զազարակս, պաղա-
բերեալ յարդեանց անդաստանաց, և ի կթոց
արօտականաց՝ և ի գեղմից, զի պաշտիցեն
զնոսա հարկաւ բացէ ի բաց, և նորա մի՛ ել-
ցեն ըստ բնակութեան իւրեանց » : Խոր. անդ :

Ամէն կարգ աղէկ է, բայց երբոր վերա-
կացու մը իշխան մը չըլլայ որ՝ ամէնուն վրայ
հոգ տանի, առաջ չերթար, քիչ մը ատենէն
կը փոխուի. անոր համար այս ամէն բանին
վրայ վերակացու դրաւ խաղ ըսուած սարկա-
ւազը : « Եւ յանձն արար խաղայ ումին, որ

« Էր ի մարդաց կարնոյ սարկաւաղ խոր » :
Անդ :

Երկրորդ՝ Հայաստանի ամէն գեղը վանք շինել տուաւ կ'ըսէ. հոս վանք անունով կ'իմանայ խորենացին բնակարան, տուն օտարներուն համար, որբերուն ու որբեկարիներուն համար, կամ անտէր մնացողներուն համար :
« Սահմանէ և յամենայն գեղոս վանս շինել, զի
« լիցի օտարանոցք, և տեղի սննդեան Որբոց
« և Այրեաց, և Անունոցաց տաճումն » : Անդ :

Նայէ հիմա համբանքը քանի՛ օտարանոց, քանի՛ որբանոց կ'ըլլայ, վասն զի ամէն գեղ շինել տուաւ կ'ըսէ, իսկ Հայաստանին գեղերուն համբանքը մանաւանդ այն ատենը խիստ շատ կ'ելլէ :

Երրորդ՝ կրօնաւորներու համար իրեք կերպ շէնք շինել տուաւ. մէյմը՝ վանք որ Մենաստան կ'ըսուի, մէյմը Եղբայրանոց, մէյմն ալ մինակ կեցող ճգնաւորներու համար խորճիժներ շինել տուաւ, որ է գօլիփա : « Շինէ և յա-
« նապատս և յանմարդ տեղիս Եղբայրանոցս,
« և Մենաստանս, և առանձնակեաց խորճիժս » :
Անդ :

Այնչափ շատ էր այս կրօնաւորաց վանքերուն համբանքը՝ որ ուրիշ պատմագիրներ երկու հազար քառսուն վանք կը համբեն. այսչափ շատուորութեան պէտք էր գլուխներ գնել որ՝ ազէկ հոգացուին, ու առջի գրած կարգը շաւրուի, այն ալ հոգաց կ'ըսէ խորենացին : « Եւ

« Հայր և տեսուչ նոցա կարգէ զՃաղխաա, և
« զԵպիփան, և զԵփրեմ, և զԳլինգ՝ որ յազգէն
« Սիկունեաց. և զայս սմանս բազումս »:

Տես հիմա ինչ փոխուիլ եղաւ Հայաստան
մարդու մը ձեռքով. կրօնաւորները իրենց տե-
ղերը ունեցան, աղքատները՝ հիւանդերը՝ ա-
մէնը իրենց տեղ ու եկամուտ ունեցան, անանկ
պտրատղ աղքատ չի մնաց, ժողովրդեան ձանձրու-
թիւն տուող չի մնաց: Այս կարգը (նիզամը) նոր
ատեններս նեմցէնները ու ֆրանսըզները իրենց
երկիրը մտուցին, մեր Հայաստան չորրորդ դա-
րուն ատենը ունեցաւ այս կարգը (նիզամը) մե-
ծին Ներսէսին հնարիւքը (մարիֆէթովը):

Ասանկ ընդհանուր բարեկարգութիւն, ընդ-
հանուր շինութիւն, մէկի մը վրայ չենք կար-
գար մեր ազգին պատմութեան մէջ, ոչ թէ ե-
կեղեցական մարդ, և ոչ աշխարհական մարդ,
ոչ թաղաւոր մը և ոչ իշխան մը չէ ըրեր այս-
չափ ընդհանուր շինութիւն:

Երկու անկարգութիւն ալ վերցուց կ'ըսէ
խորենացին, որ մեծերուն մէջ մտեր էր, մէյմը
մտիկ խնամութիւնը վերցուց, մէյմն ալ մե-
սելներուն վրայ կռապաշտի պէս արտառոց կոծ,
ու անողորմ գործ կ'ընէին, անոնք ալ վերցուց:

Թողունք յիշելու իրեն շինած դպրատուն-
ները աշխարհականներու և եկեղեցականներու
համար:

Այս գործերս կը ցուցընեն որ՝ մեծն Ներ-
սէս մէյմը շատ փափազող մարդ է եղեր, Երկ-
րորդ՝ շատ աչքը բաց մարդ է եղեր, ճանչցող
ինչ բան պէտք է աշխարհ մը շէնցընելու շտկե-

լու. ասիկայ մէյմը տալու է իր սղգտիկուց կըրթ
 թուեկուն, որ կեսարիա քաղաքը դպրատան մէջ
 կրթուեցաւ կարգալով. մէյմն ալ տալու է իր
 ճամբորդութեանը, որ Ստանպոլ երթալով տե-
 սաւ հասարակաց օգտակար շէնքերը կայսեր-
 ներէն շինուած, անկէց շատ աչքը բացուեցաւ,
 Այս բանս խորենացին ալ կը հասկըցընէ Գ.
 20. « Մեծն Ներսէս. . . դարձեալ ի Բիւզան-
 « զիոյ, ի կեսարիայ, և եկեալ ի հայս, դամե-
 « նայն կարգս ուղղութեան իւրոց հայրենեացն
 « նորոգեաց, այլ և առաւել ևս, քան զի զբա-
 « րեպաշտութիւն Յունաց աշխարհին զոր ետես,
 « մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն (կոս-
 « տանդնուպոլիս) ի սմա նորոգէ » :

Երբորդ՝ այս գործերս կը ցուցընեն որ՝
 շատ երկայնամիտ ու գործունեայ մարդ է եղեր,
 Ես անոր վրայ կը զարմանամ՝ որ՝ մեծն Ներ-
 սէս պինտ թոյլ ու չար թագաւորի ատեն փայլե-
 ցաւ, ինքն մեծն Ներսէս քանի փափագող, որ
 այն ատենուան թագաւորը Արշակ ըսուած՝ ա-
 նոր ներհակն էր, իր յօժարութիւնը սէրը
 զրօսանաց որսի (սէֆայի, ափի) հետ էր, ու
 ասոր անոր զրկողութիւն կ'ընէր, ինչուան
 պինտ ետքը շարագործ մարդիկներու տէր կե-
 ցաւ. անոնց համար քաղաք շինեց Արշակաւան
 ըսուած, անով տակնու վրայ եղաւ Հայաստան.
 նախարարները մեծերը Արշակ թագաւորէն
 զլուեցան, թշնամութիւն կապեցին, Արշակ ալ
 այն մեծերուն հետ թշնամութիւն կապեց, Հիմա
 Հայաստանին սասնկ տակնու վրայ եղած ա-
 տենը, սասնկ ձախորդութեան ատենը, ինչպէս
 կըրցաւ մեծն Ներսէս այնչափ շինութիւն, այն-
 չափ բարեկարգութիւն առաջ տանիլ, գործով

լինցընել՝ իր ըրած շէնքերը ամէնը ստիկի կարօտ են, ուսկից գտաւ հասուց, ինչ ճամբով (նիզամով) ժողովել տուաւ, վասն զի չեմ՝ կարծեր, որ՝ անանկ թոյլ ու ցոփ թագաւորը իր գանձէն տուած ըլլայ՝ թէ որ երկու հազար քառսուն վանք շինեց կրօնաւորներու համար, այնչափ ալ ի հարկէ հիւանդանոցներ, աղքատանոցներ, հոգեսուններ շինած կ'ըլլայ, նայէ ինչ ծախսի կարօտ կ'ըլլայ. անկէց ալ զատ ինքն ալ միշտ ուրիշ աղքատներ կը հոգար կը պահէր: Այս բաներուս շատ գործունէութիւն, շատ ճամբայ ու կերպ գիտնալ կ'ուզէ, շատ կարգ ու երկայնամտութիւն կ'ուզէ. այս ամէնն ալ կատարեալ ունեցած պիտի ըլլայ այս սուրբ հայրապետս, որ անանկ ձախորդութեան ատեն, ասանկ օգտակար բաներ առաջ տարաւ ոչ թէ Հայաստանին մէկ անկիւն մէկ դին, հապա ամէն գին: Անանկ որ Հայաստան փոխուեցաւ խորենայիին ըսածին պէս Ք. 20. «Եւ էր այնու- «հետե տեսանել զաշխարհս մեր ոչ որպէս «զբարբարոսս այլանդակեալ, այլ իբրև զքա- «ղաքացիս համեստացեալ»:

Ինչ մեծ գովասանք ստիկէց աւելի կրնայ ըլլալ սուրբ հայրապետիս, թագաւորի մը ատեն, որ վարքով բարբարոս էր, գործով անհամեստ, ինքը մինակ իր հայրապետական իշխանութեամբը՝ բոլոր Հայաստանի ժողովուրդը բարբարոսութենէ վերցընէ մարդ ընէ:

Ահա՛ լման ազգասէր, որ թէ մինակ, թէ ձախորդ ատեն, թէ առանց աղաղակի մը՝ իր ազգը շտկեց, մարդ ըրաւ:

